

# СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1970 · Ч. 11 (119)

НОВІ ПОЕЗІЇ ГРИГОРІЯ ЧУБАЯ  
ТА ЛІДИ ПАЛІЙ

ІЗ ЗАПИСНИКА ЯКОВА ГНІЗ-  
ДОВСЬКОГО

ГРИГОРІЙ КОСТЮК ПРО ЛЕНІ-  
НОВУ ТЕОРІЮ І ПРАКТИКУ  
В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

ЄВГЕН ПИЗІЮР: ДЕМОКРАТІЯ  
І НАЦІЯ

„SUČASNIST“ — NOVEMBER 1970  
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III



**СУЧАСНІСТЬ**



# СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,  
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1970 · Ч. 11 (119)  
РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ  
МЮНХЕН

# СУЧАСНІСТЬ

ВІСНИК НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ  
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

**Видає:** Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

**Редакційна колегія:** Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Володимир П. Стахів, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

**Herausgeber:** Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)  
Bundesrepublik Deutschland

**Geschäftsführer:** Roman Tymkewycz  
**Verantwortlicher Redakteur:** Wolodymyr P. Stachiw

**Druck:** »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,  
8 München 19, Bothmerstraße 14.

## Відшукування Причетного

*Григорій Чубай*

Він побачив сьогодні  
у себе в оці  
вчорашню сльозу

він побачив назавтра  
у себе в оці  
вчорашню сльозу

післязавтра у себе в оці  
він знову побачив  
вчорашню сльозу  
і зрозумів що вже ніколи  
не зможе її виплакати  
і зрозумів  
        що це вже  
        кінець

### ТОДІ

обличчя вечірньої дороги процілував  
підшвами аж до  
урвища тиші довго і з мукою  
роздягав із себе останню фразу  
нервово розстібаючи гудзики слів  
довго боявся поглянути  
на своє віддзеркалення в ноті  
Ре  
а коли поглянув то не уздрів  
нікого там  
тоді  
виросло в дзвоні дерево спалаху  
тоді  
виросло велетенське  
і розколело дзвона  
і розколело дзвіницю дерево  
сполоху  
і посадило собі на плечі  
цілу зграю гайвороння,  
те дерево дуже довго миналося  
і коли воно все таки минулося  
то всі раптом побачили

як по спазматичній захололій лінії котиться чорне яблуко  
 чорне яблуко котиться  
 серед поля зупиняється  
 і приїжджає душа самогубця  
 на сивім конику диму  
 аби до того самогубства  
 розшукати причетного.  
 і стає по той бік яблука її двійник  
 на зеленім глинянім конику

і каже йому душа  
 своє звинувачення

а двійник по той бік чорного яблука  
 висловлює своє оправдання.

а потім каже душі двійник  
 її ж таки звинувачення  
 і слово в слово повторює душа  
 його ж таки оправдання.  
 а коли двійник розлютившись  
 повторюватись почне  
 то душа сховається за ніж

а коли почетвертиться двійник

то душа заховається за свічку

і заховається душа за макове зернятко  
 коли подесяттериться двійник.

а переляк усіх навманя ходити зове  
 між трьома дороговказами  
 надхненно зове блукати  
 бо вже пасе — попасає свого зеленого коника  
 по той бік яблука  
 тисяча двійників.

## ПО ТОЙ БІК ЯБЛУКА

### ТИСЯЧА ДВІЙНИКІВ

а захватись ніде  
 ні! то не я не я  
 може то квітка  
 ні то не я не я  
 коник зелений  
 ні то не я не я

тисяча двійників



а що як і справді то квітка, далека квітка  
що вже триста років налякана чутками про  
Інквізицію на причілку хати  
палахкоче

може то вона інквізитора побачила в ньому  
і тому привела його до самогубства

то вісім її пелюсток  
як вісім облич  
привиділось йому

то її запах тихо перебіг над  
дзеленькучим плесом  
вікна то зупинився час на синій стежці  
і він побачив в акваріюмі своєї  
вчорашньої сльози  
золоту рибку, що задихається.

а довкола не було жодної річки  
жодного моря озера  
чи струмка не було довкола

лише безпорадна уява  
оточила себе безліччю натяків

На кожне з восьми її облич  
оточила і заточилася  
заточилася і впала  
і вже не встала і не прийшла  
не запитала — котра година  
не запитала, чому відчинилися двері  
не запитала, де поховали золоту рибку  
на сонці чи на місяці  
і чи це дуже страшно коли інквізиція  
коли не можна  
пригадати голосу й не можна  
забути обличчя  
коли дуже довго ніхто не приходить.

а потім все таки приходить вона  
із дуже причетним тілом  
із дуже причетними устами  
і наче б то далекого вітру гукає себе

а луна відгукується  
і називає її самотньою.

начебто самотню жінку вона  
гукає себе.

і приходить тоді він  
і вчиняє самогубство

там

де захід є стороною світу

там

де трава є сон-травою

там

де сьогодні є усіма на світі  
днями знаменними і звичайними  
там берег самотности є надто  
білий, а ніч надто минаюча.  
а дорога тече без єдиного плюскоту.

і куди б і не іти  
то це означає розминутись  
розминутись  
із тілом своїм  
розминутись  
із дітьми своїми  
а потім із усіма на світі ночами

а потім із хрестом на власній могилі

і все це так просто як  
на вулиці розминаються  
незнайомі перехожі як розминається рука  
із безліччю дощових крапель.

а лишитися тут

то це означає бути причетною  
ба навіть народити витівний жест

тут не ілюзія а приналежність сама  
навіть якщо лише слухати як пісок  
розмовляє у долонях  
пошепки  
навіть якщо лише зазирнути  
хлорофілу у зелені очі

навіть

білий метелик лілії  
на воді

навіть кола на синій воді  
скороминущі зелені кола

навіть тоді  
як  
нікого  
ніде  
ніколи

а що як і справді раптом ніде  
а що як і справді раптом нікого  
а що як і справді раптом ніколи  
і тільки ми  
нарочито видимі  
і тільки ми  
підкреслено існуючі  
більше всього на світі перелякані  
свого власного небуття  
віримо  
що все — таки колись  
віримо  
що все — таки десь  
і наше тіло  
й наші душі  
і дай же нам днесь  
бачите

то прочиняються двері, котрі насправді є  
то пройшов хтось із нас і каже, що  
він бачив сьогодні речі за видимістю  
речей і що  
він бачить тіло за видимістю  
нашого тіла  
і що ми дуже дотепно  
граємося в живих  
(але стіна знає стіну ще  
дотепніше ніж ми).

і тисяча видимих титрів  
нас менше лякає ніж одна  
невидима зоря, хоча саме її  
нам не вистачає  
далеко попереду щоб до неї іти  
хоча саме її нам не  
вистачає далеко позаду  
щоб до неї  
повертатись.

по миті хтось із нас біжить  
пересвідчитися чи  
є ще стіна  
а тоді вже всі разом біжимо

кожен до своєї стіни  
і запопадливо малюємо  
якунебудь із видимих зір  
і ще малюємо дорогу до неї  
мимо великого білого мурашника  
крізь десять скрипок до видноколу  
а потім далі по стежці  
блискавки.  
а закінчивши  
поспішаємо  
простір між своїми стінами  
вщерть заповнити  
будинками, травою, собою  
камінням, водою, курми  
аби там не поселився хтонебудь  
невидимий  
хтонебудь не такий  
як ми.

а вже прокльон  
за околицю рота випхано силоміць  
і міцно заціплено зуби аби він  
не міг повернутись і замкнено в чорний  
футляр струну  
аби та його додому не покликала.

## ЙОГО

навченого прикидатися

кораблем  
водою  
глиною  
райським яблуком  
і синицею

## ЙОГО

навченого прикидатися

всім одночасно  
і кожним зокрема  
і спорядженого на розшук  
причетного до самогубства

який є під якимось деревом  
який є при якихось дверях  
який є над якимось оком

але там куди прийде прокльон

тільки предовгі паралельні посмішки  
тільки маленька іграшкова рушниця  
тільки велика паперова квітка

не біжать береги навперейми втікаючій воді  
і брови не біжать навперейми втікаючим очам  
і дорога тече крізь вікно  
аж до ікони  
і дим над згарищем стоїть  
навколішки там

ТАМ

ПРИЙШОВШИ  
ПРОКЛЬОН

ПОЧУЄ

ти прокльоне — прокльон  
але ми не вуха  
ти прокльоне — дерево  
але ми не листя  
ти прокльоне — корабель  
але ми не пристань

і наші паралельні посмішки  
ніколи не перетнуться в люту гримасу  
ми надто добрі  
і тобі лишається  
тільки впасти мертвим  
упоперек наших безконечних  
паралельних посмішок

навіть якщо ти корабель  
навіть якщо ти риба  
навіть якщо ти листя

Навіть  
якщо  
він сам

прийде туди  
то себе не побачить там  
і здивується і заволає  
чому мене тут немає  
я ж добре пам'ятаю  
що саме тут маю бути я.  
чому ж тут виростає якийсь дерево  
чому ж тут літає якась пташка  
чому ж тут стоїть якась хата  
я ж таки добре пам'ятаю  
що ось тут, саме ось тут маю бути я.

І вийде тоді із хати тої  
хтось один  
дуже добрий  
і ще хтось  
од нього добріший  
і ще хтось  
зовсім таки предобрий

і тричі обнесуть довкола того  
що прийшов

Його ж таки  
померлий прокльон аби він  
повірів що його самого  
немає ніде

але він не повірить

тоді вони дев'ять раз обведуть  
довкола нього

сивого коника диму  
на якому давно вже не їздить  
вершник його душі

але він не повірить

і прийде його тіло і  
шукатиме

власних слідів і буде розгублено  
бігати довкола хати і захоче її  
зруйнувати не знайшовши про себе  
жодної згадки захоче впіймати пташку  
і вискубати з неї пір'я.  
але розминеться тіло із хатою  
але розминеться тіло із пташкою  
і буде безсило плакати  
в затінку дерева

і піде мимо нього палаюча хмара  
і піде мимо нього рука що дає копійку  
і піде мимо нього рука, що бере копійку  
і піде мимо нього городской совет депутатів трудящихся

і прижене туди цвинтар цілий  
гурт самовбивць  
запідозрених в чомусь живому  
вони посідають на траві довкола тіла його  
довкола тіла  
довкола дерева  
довкола пташки

і довго говоритимуть

про те що одна лиш підозра в живому  
 не дає їм піти з цього світу  
 але й воскреснути не дає  
 і примушує бути нарочито  
 існуючими ось тут  
 довкола тіла довкола хати  
 довкола дерева довкола пташки

довкола нас

Вони сидітимуть на траві  
 і за плечима у кожного  
 сидітиме попіл  
 вони будуть слухати  
 як вчиться плакати вода  
 ще не навчившись бути солоною  
 хтось говоритиме розважливі слова  
 хтось розгойдає макове зернятко і покотить його  
 по підлозі  
 всі налякаються його страшного гуркоту  
 всі скажуть  
 то йде тисяча зірок  
 всі скажуть  
 то йде тисяча жінок  
 всі скажуть  
 то йде тисяча квіток

і за плечима у кожного  
 сидітиме попіл.

але хтось невидимий раптом скаже  
 Христос Воскрес  
 і всі повернуть голови назад

кожен схоче побачити за плечима у себе вогонь  
 кожен побачить за плечима у себе  
 попіл

хтось запропонує  
 припинити дебати  
 але той невидимий знову скаже  
 Христос Воскрес

всі повільно повертатимуть  
 голови назад  
 аби не злякати того що за плечима  
 всі раптом почують як на морі осокора  
 жовкнуть зелені хвилі всі раптом  
 побачать

на тому березі зорю якої раніше ніколи не бачили  
всі почнуть чекати малесенький  
кораблик соловейка  
що має їх перевезти до того берега.

жовкнуть, вгасають хвилі  
на морі осокура  
прозріє сучкувате дно  
і хтось невидимий знову скаже  
Христос Воскрес  
всі повільно повертають голови  
назад

Ось зараз вони мають побачити  
за плечима у себе  
вогонь.



# Київ

## РОМАН (V)

Олекса Ізарський

23

Віктор учора, в Полтаві, і Віктор сьогодні, на київській станції!

Схоже, що планета розщепилася надвоє, що творяться нові атмосфери. У дзеркалі заспана і невмивана пика під козирком ватяної кепки, дерев'яний ковнір зімнятого в дорозі пальта. Предивні почуття: з кам'яного мішка та під кам'яне небо «всеукраїнської клуні»!.. Незнайомі постаті в коридорі над київськими коліями й перонами і посеред амфітеатру сходів до залі в партері. Придушена низькою стелею людина раптом перевтілилася в мачинку на мармурових щаблях, покотилася блискучими площинами до дверей на площу.

Досить людині проспати ніч у вагоні під пальтом, а ранком не поголитися, досить людині навіть уявно простраждати вві сні... То які ж, які прірви в душі проорує багаторічна в'язниця? Які гори нагортають поміж рідними й близькими десятиліття заслань і таборового животіння?

У Києві о шостій ранку тяжко було самого себе розпізнати.

Дві години тиняння по станції. На п'ять хвилин, з сіреньким чемоданчиком у руці, Віктор вийшов з двірця.

Жива панорама: цукрова пустеля попід півколеса вікон над землею, сугорб гостроверхим кряжем, — сніг бузковий і рожевий, плями по ньому жовті, червоні й сині. Що не ліхтар, то дід Мороз. Мов рятункові човни, до білого берега підпливають автобуси. Віддалік чекають трамвайні вагони. Та нікуди їхати: університет замкнено, ще спочивають господарі кутка на горяній вуличці за Критим ринком і Хрещатиком.

Не Київ, марилося, а чорний ліс неподалік. І біла віхола. Така густа, навальна, така ніжна, мімозна.

У безлюдному ресторані за столом. А після чаю з полтавським бутербродом — «виглядання у безвиглядність» крізь вікно другого поверху. Накинуте на плечі пальто. Скромний табір за спиною: чемодан на лаві, пакет харчів біля склянки на глиняному блюдці... Гостряк насміху пронизав щокни. У пам'яті виринув портрет Наполеона Бонапарта — імператор французів у Кремлі спостерігає з усіх кінців підпалену

Москву... Що ж спільного?! Наопашки, як шинеля корсиканця, пальто? Віхола над горами й долами уподібнилася до вогняних півнів посеред дерев'яного міста? Чи справа в байдужості до перемог у минулому, у свідомості життєвої поразки у найближчому майбутньому?

Ха-ха-ха! Маленькому Вікторові — дзеркало тому свідок! — кілька років підлещувала... безсумнівна схожість рис його обличчя й постави на Наполеона Бонапарта!..

На мить він повернувся до столу, взяв яблуко і зміряв поглядом трійчате вікно: в нього можна просунути кам'яничку в два поверхи. А як відчутно незвичність співвідношення своєї постаті й будови! Який простір, яка висота! І ще один досвід: товщина скла... Віхола, казка за шибкою... І що це, справді, за потреба в душі... підмінити місто під білою шапкою — пущею, пралісом? Старомодний романтизм? Антиурбанізм?

...Настирливо вабив намір пофантазувати і навіть підсумувати досвід від розмальовування вигаданих сценок. Як на екрані, у вікні залізничної станції, посеред віхоли, здіймалися знайомі вулиці й будинки, з'являлися знайомі й незнайомі двері. Чути було навіть дзвінки в мешканнях.

Чи заспана Мірра здивувалася б, злякалася й обурилася? Спробувала б позбутися його негайно? Але як — обережно й делікатно, відверто й грубо? Перед батьками спробувала б нахабу захищати? І в кожному випадку — навіщо і чому? Де щиро, коли про людське око?

З яким «виражансом» на обличчі уздріла б гостя Ніна? Хоч правдоподібніше, що вийшов би відчинити двері Володимир Володимирович, може Софія Вікторівна. Знаходилися би «приймати гостя»! Що Ніна розповіла їм про зустріч з Міррою на вокзалі й про її полтавські коники? Нічого?..

...Перші дні вдома, ще перевтомлений, Віктор прокидався рано. Довго силував себе полежати, покуняти, почитати на боці. А як відпочив, почав просипати ранки. Розсерджений турботою батьків — це був, власне, переляк, навіть, виявилось, панікування! — про його здоров'я, нав'язаною йому візитою, з татом, до родинного лікаря Дарагана, — Віктор радо опинився б у Києві. Чого варта була серйозність помислів про переведення синочка з університету до місцевого педагогічного інституту! А яка образлива самовпевненість батьків! Віктор — дитина, майже немовля... Та під кінець відпустки він несказанно прилип до свого ліжка, до своїх книг, до свого столу з потаємними дверцятами, до кімнати з вікном над кручею. Жахала навіть згадка про київські кутки.

...Віктор нарочито пізно вийшов з дому: хотілося пережити рясніші почуття. Тепер їти треба було прудко. Бризки остраху, як окраєць дощу, посипали душу: дивись доплетюєшся! запізнишся!

Потяг промчав уздовж перону Південної станції й вчасно зупинився, вказав вагонам, синім, зеленим і чорним,

на їхнє місце, — перед станцією. На землю зійшли три гуртки людей... Цілком напевне й дочиста знаючи все, Віктор намагався ще сам себе пошити в дурні, сам себе спробував обдурити, осліпити: заглянув до почекальні і в ресторан. На станційній площі... процідив простір аж до мосту. Знаючи відповідь, багаторазово повторював мертвонароджені запитання: розрив це «дипломатичних взаємин»? затримка з іспитом, провал? Нещастя це чи «страсті мордасті»?

Засів сумніву не вдався: думка, фактично, зайнята була зустріччю з Ніною, душа вислизала на сонце безнастанно. Проте на подвір'я на Пушкінській Віктор зайшов рвучко, на ганочок сплитнув з розгону. Норовита дошка підлоги замірилася шмигонути героя в чоло.

Двері насупроти комунальної кухні відчинила товаришеві Ніна. Стояла перед ним з посудним рушником і мокрою чашкою в руці. Від морозу ще червоношока. І ще секунду тому щаслива. Задоволення навпіл з гіркотою: Полтава, але чужа Київська станція, Павленки, перемога над собою і здійснення свого пляну помсти, але торжество одноразово й дріб'язковости, фактично — норову. Це, можливо, звичайна поразка, ця перемога. І, таке передчуття, на роки привід для насміху й сорому.

З-поза зсунутих шаф посеред знайомої з дитинства кімнати вийшла напнута до землі, сіроволоса бабуся. Здогадалася, що Ніна з Києва приїхала сама, що внучка за будь-яку ціну намагалася приховати дивне збентеження, що Віктор весело й відверто іронізував і сміявся над собою і дівчиною. Ніна не знала, на яку стати, як пояснити вдома свій вчинок, як назверх... утрамбувати справу. Про Вікторову зраду не було сили говорити.

— Нічого не розумію! — сказала бабуся, а подумала, що немає чого розуміти й замовкла.

Віктор — як же несподівано! — взявся розглядати й розхвалювати бабусину обнору, — сідлом старечої спини надто затягнуту на грудях блюзу: висхідні ланцюжки чорних монет чи медальок на бордовому тлі. Сива жінка й собі глянула, та як серйозно, на свою матерію на плечах і раптом розсміялася.

З-під намулу років і років вивернулася, виглянула молодість. В її голосі задзвеніли бантики гострих звуків. Прояснів вузьенький трикутник її обличчя, зайшлися блискучою вологою її — молдаванські? турецькі? — очі. Лише пряма лінія грецького носика... А хвилясте узлісся й гулі чола, куцисте перенісся, обрис голови й плечей, руки — Ніна, Ніна!

Стара Ніна! — тільки вдуматися! — і Віктор з ганку зійшов обережно, поволі, з роздумом. На прощання скоса глянув на насуплену товаришку й мовчки кивнув головою. Не до сміху!

...Ранком, зразу по восьмій, Ляля ввірвалася до Вікторової кімнатки, поклала злополучний лист на писемний стіл, кинула пальто на крісло і, сміючися, стала перед ліж-

ком полюбуватися... своїми ногами. Потім блискавично зняла черевики і, наполовину відвертаючись від приятеля, панчохи. Здогадавшись, що дзвоник у Лисенок знову у відпустці, що бабуся саме в кухні, — довго не тарабанила в шибку і не гатила кулаком у раму вікна, а кинулася на подвір'я, побігла свіжим снігом до чорних дверей.

— Ляля! Ляля Сорокін! — так жартома, на французький лад, наголошував ім'я-прізвище своєї приятельки Віктор.

— А панич, звичайно, у ліжку! Ну, вибач, але проспати відпустку...

— Та приляж до мене! — і юнак поклав Фердинанда Грегоровіуса, старезний томило «Мандрів Італією», під подушку, гостинно закинув край шовкової ковдри за груди.

Дівчина довго не відповідала нахабі. Не почувала? Нагнулася й поставила свої черевики під грубу тином, греблею, на них поклала, здіймаючи, скоса поглядала на Леопарда Леопардовича, вовкі панчохи. А вже тоді спокійно, з розвагом повернулася до подушки й вліпила в щоку дотепника ляпаса. І відразу попросила:

— Відсунь трішки ноги, голубчику!

— Варто було битися! Тобі бракує послідовности!

— А тобі бракувало ляпаса. Тепер ти — досконалість!

Ляля всілася на Вікторові ліжку з ногами й замовкла. Господар ліг на руку, на бік. Приглядалися до жаринок у піддувалі, до сувоїв і обрізків тіней у кімнаті, до соняшного потопу, до нагромаджень барв, прислухалися до дзиччання розпечених кахлів. Цікавило, обох, ранкове прояснення таємничого вмісту кімнати. Турбували поклади чудернацьких стопів настрою. Вікторові гидким уже здавалося валяння в ліжку. Як і покуйовджена зачіска його бібліотеки, кабінету.

Гачки розмови зчепилися по дорозі на Нижні Млини над Ворсклом. Віктор запізнився на сніданок з мамою о дванадцятій. А після родинного обіду о шостій всі помисли його зведені були до одного: як би безболісно і для себе і для сім'ї — що за принизливе становище! — вислизнути з дому й у доброму гуморі повернутися до Лялиної «говорильні», Schwatzbude.

У чумну пору на Україні та базікання про Росію й навіть Німеччину! О другій вночі батько засвітив світло, але глянув лише на годинника на нічному столику: сина бачити не захотів... Не обопільний це досвід? Не рівнобіжні їхні почуття? Не понад силу юнакові така неволя, таке рівняння на людину дозрілу й досвідчену? Бо що ж зробити з юністю?..

Та це ж конфлікт поколінь, генерацій у такій площині!

Родині й батькові спокійніше, як я у Києві? Саме час мені відлетіти з полтавського гнізда над долиною? Віктор не жартома сам себе допитував, вглядаючись у білий вогонь віхоли за станційним вікном. Пальто наопашки, — просто-волосий Наполеон Бонапарт з Полтави.

Після заходу сонця останні сніжинки пролетіли повз київські ліхтарі. В обідню пору віхола щойно почала лисіти.

А ранком вісімнадцятка ледве знайшла Шевченків бульвар, ледве зібралася понад ботанічним садком на гору. І зсадила Віктора не на перехресті вулиць, а, схоже, посеред степу. По коліна в сніг.

Але за кантатим сугорбом на розі Володимирської й бульвару, обвішаний білим хутром, зарожевів знайомий мур понад пішоходом. Під засніженою знадвору червоною колонадою цілком спокійно світився золотий лист вікна. Університетські вікна над вулицею — що тергушки й хрін! Білий циліндер на ватяній кепці-вушанці. Білі погони на плечах сіренького чемоданчика.

Сонце над Сагарою, — рясний канделябр посеред читальної залі. Віктор — єдина пляма посеред срібних відсвітів, посеред плес на чорних столах. Через півгодини з'явився у дверях, прочовгав до свого столика, проповз під алюмінієву лампочку-кривошийку сивий дідуган, хліборобський святий в українській сорочці, воскреслий з мертвих Іван Нечуй Левицький. Ворох газет у нього під ліктем.

До десятої години Віктор перебрав, щоб вони не мучили, не свербіли, привезені з Полтави рукописи перекладів з письменників Франції й Німеччини. Нумери лірики творили власне маленьку антологію. Гете вже набралосся на кишеньковий томик. На другій шальці вагівниці, для рівноваги, довкола Вергарна, Бодлера, Верлена і Рембо, зібрався дружній гурт французів. Вони аж присідали, щоб сколихнути рівновагу, щоб переважити німця.

Віктор, наче збоку, спостерігав природу своєї впертості, аналізував своє рішення показати професорові Сенченкові півчемодана... перекладницьких вправ. У миршавенькій та ще й вицвілій папці з довгими-довгими лацканами, як у ридвані, прибув до Києва «Вільгельм Телль»... Що з того, що надземні яруси! Риштування місцями промережило вже півнеба... Чародійним талісманом був для Віктора його власний коментар до Шіллера, нотатник перекладача, перелік невдач і досягнень, зречень і намірів. До речі, дві перших сторінки — швайцарська пісня 1477 року в оригіналі й по-українському. Невже йому хотілося похизуватися навіть зовсім дитячими спробами творчості? Чи навіщо взято з собою Альфонса Доде? Творчий шлях, так би мовити... Не нарече професор трояндною водою «Лист невідомої» Стефана Цвайґа та й «Заячий роман» Франсіса Жамма?! Не здасться безтактністю або провокацією підсовування йому під ніс «Пасторальної симфонії» Андре Жіда! Та серце вже надто багато знало наперед. Ще перед подорожжю до Полтави. Давним-давно.

У читальні, як на міліні чи на кітві, сиділо вже зо три десятки студентів. Але в коридорі вчувалося — кудлата віхола за вікном! — літо. Бракувало лише запаху фарби й вапна. На всіх широтах у червоному будинку розріджена атмосфера. Порожні коридори. Надаремне відімкнуті двері бібліотек і кабінетів. Мимоволі ввижалося літне відпруження. Прота за день розрослися нагадки про кінець відпустки, зимової

перерви. З'явилися гурти студентів. Зима й літо просто зустрілися, поговорили.

Над четвертиною стола посеред читальні Віктор цілий день прівся, наче біля чумацької кабиці в степу. Обличчям гуляли полум'яні язики: ошчаслилювала невичерпність покладів людського знання, незбагненність книжкового царства і культури. У захопленні юнак вибігав погасати університетськими норами. Ледве встигав упоруватися з грибоподібною м'якістю несподіваних думок і фантазій.

З дивовижною впевненістю — отака глибоческа здогадка! — етика враз протиставилася культурі... Адже мистецтво, наука вирости й зацвіли на полях, угноених трупами цілих поколінь трудівників... Який приклад діалектики: людство — культура! Або — дійсний взаємозв'язок визиску й добробочинства! Культура як перше, як друге...

Слідом за коридором глухим і сліпим, виринали ясні панелі й простінки вікон на університетське подвір'я. У кожній шибці оживав, ішов Вікторові назустріч... його «автопортрет». Та на близькій віддалі автопортрет щоразу залишав Віктора у вікні, як на коні з піднятою заслоною, перед дивною публікою сніжинок. Перед густими рядами наскрізь прощитої пунктирами залі.

З підозрілою охотою, з неблаганністю, як на прибережну скелю, на київський день линули хвацькі та піністі хвилі полтавських переживань. Враження щойно проминулих діб ще забризкували губи й чоло пилінками вологи. На кожне вікно в університетському коридорі припало по кілька історій. Самотужки вони перетворювалися на новітні інтермедії, радше інтерлюдії.

Що уважніше Віктор приглядався до віхоли за вікном, то трагікомічнішим ставав головний герой полтавського дійства, київський спудей — піщинка в говіркому казані пшоняного кулешу, то пекельнішою ввижалася доля рідної йому Полтави.

Як сто тисяч разів у дитинстві, Віктор пробрів снігом попід вікно своєї вчительки німецької мови і на лутці над головою намацав паличку, свій «барабан». Як колись, постукав у шибку... Кілька хвилин і Йоганна Карлівна рішуче й бадьоро відчинила двері. Руку, костисту, але тонку, рвучко простягнула з затишного передпокою на цементовий ганок під бляшаним піддашшям, на широку платформу з залізним поруччям. І відразу попросила зайти увечорі. Вона вільна цювечора по восьмій.

Щоранкове чаювання з бабусею в ідальні. А в гаптованих і сріблом, і діамантами, в засипаних снігом вікнах сходили крайці сонця... Мова несподівано заходила про цілі низки дрібниць з побуту київських кутків, нашвидку різбилися профілі університетських студентів і професорів, з небуття, здавалося, виринали чітко зформульовані досвіди київських місяців, холодні заключення, тверді рішення.

Бабуся ледве не залилася од сміху, почувши про цілування з Сонею Бернштейн під дверима порожньої аудиторії... Як старенька то ховала рукою щербатий рот і поправляла дротинки й мотузку окулярів, то наспіх розмальовувала портрет парочки в повітрі. Серйозно збентежив її «трикутник непорозумінь»: Ніна Бондарчук — Віктор — Мірра Ефрос. Бо такі рани жажливо болять і ятряться. Не такі вони уявні, як здається.

Щоб висловити свої гадки з усіх цих приводів, бабуся з кухні човгала до вузенької кімнатки з вікном «над першим кроком долини» й заглядала крізь відчинені двері до внука. Якщо «старий письменник» порпався в рукописах або дряпав папір, розмальовував записники, вона потихеньку «повертала голоблі» й відступала «на заготовані наперед позиції». Якщо він за столом або на колінах перед шафою перелистував свої скарби, — сміливо заходила.

Щодня по дванадцятій прибігала додому мама. З'їдала дві картоплини з олією, сіллю й огірок, випивала склянку чаю з ложечкою цукру. Потім Віктор відводив її до «зеленої брами на коліщатку», часом, аж до дверей лікарні, потрапляв, не хотілося розходитися, у «карболчатий коридор». Неодмінно цілував маму на прощання в щоку.

Образ матері в очах, як легка і прозора, як жива лінза...

Мати неспроможна поступатися. Сумна й замислена, вона приречена перегерпіти все, а встояти, живою не здатися до кінця. На ній три роки тому перелицьоване, кава з молоком, пальто, ошатний скунс на плечах, наче новий фетровий капелюшок з нерозчепленою петелькою на вершкуні в густих звитках кучерів. За півроку на її свіжу смолу осіла паморозь. Випала пороша... В маминих очах — рішення: як від берега, відштовхнутися від людей. Щоб нікого-нікого, крім родини, щоб нічого-нічого, крім діла. Отже страх? Чи може зневага?!

Буря, сумніву не могло бути, зносила дахи. Проте Йоганна Карлівна, таке чітке передчуття варте певности, з полудня чекала вечора і надзвичайного гостя. О восьмій порив вітру вирвав двері з рук, грюкнув ними об стіну. На порозі освітленого електрикою передпокою стояла по-солдатському струнка й сіроволоса бабуся, на цементовій платформі, не приховуючи соромливої посмішки, зіп'явся на задні лапи білий ведмідь. По батькові з відважного роду, Йоганна Карлівна висунула голубооку — поблякла синява? — голову надвір, зиркнула на снігове хуртовисько, на білі жорна хуги. Раз і на цілий вечір обірвала дрижання кістлявих плечей і спини, зціпила зуби, стиснула губи, заборонила самосуд пальцям, заклаклим рукам. У коридор винесла щітку для одягу. Мініатюрна мітла з нікльовою сережкою на ручці згребла сніг з пальта і — мов обгризла — з кепки.

Кімната Йоганни Карлівни — Вікторова Німеччина. Не речі довкола, а родичі: тірольський годинник; два дзер-

кала, — чотирикутна ковзанка в масивній рамі з палісандрового дерева і, теж понад вікном, наспроти, в пудовій оправі з каменю, схоже на дверцята барокової шафки; червоний з рожевими карнизами й вставками триптих бібліотеки німецьких клясиків; накритий блискучою цератою обідній стіл, ошатна лампа з зеленим, на білій підкладці, абажуром; букові стільці й квітчасті сидіння та спинки «на бантах»; за параваном — вічносвіжа білизна на англійському ліжку; старомодний куфер боком до перського килимка на підлозі; японської роботи, — білі поверхи глибокої різби на тлі густановишевої поліровки корпусу, комод, він же — полиски мідних замків — туалета.

Йоганна Карлівна, вдосталь насміявшись, слухала й говорила напрочуд уважно: німецький канцлер! Проте ні вона, ні Віктор думки свої не доводили «до логічного кінця», уникали безпосереднього вислову бажань, надій і політичних прогноз. Щоб не перетворитися, справді, у підпальників, змовників. Щоб не боїтися один одного.

Бабуся послідовно оминала навіть слово «Україна». Відсахнулася від органічно чужого народу? Чи прирекла його на смерть, засудила на русифікацію, найкраще — германізацію?

У хурделицю на полтавських вулицях, після півночі в ліжку під стіною довгастого покоїка над Козацьким провулком і над віхолою в глибокій долині Віктор настирливо перебирав продумані слова, витримані, дисципліновані речення Йоганни Карлівни. З-поміж рядків, з пустоти, власне, з мовчанки проростали непевність, сумніви й підозріння. Бо не могло бути мови про розпитування, про досвід німецько-української співпраці й вибуху зненависти між німцями й українцями в минулу війну: не той час.

У суботній день по обіді, о другій годині, Віктор зайшов до Миколи Григоровича Німченка. За півроку вчитель географії, насправді філолог, змарнів до невпізнання. Розрослися в нього лише білі волосинки над рижим горбком, над глинистою оазою на повнометражній лисині-пустелі.

Задумливий дідусь незвично прочинив двері на цементові сходи, так непомітно. А потім підперезана тонюсінким ремінцем байкова косоворотка пропустила гостя в коридор. Звично смикнувся знайомий носик у червоних жилках. Як рисак вудила, зуби раз і вдруге куснули англійські вусяки. Втоплена рука забрала в кишеньку на серці золоте пенсне на чорному шнурку. Для повноти знайомого портрета бракувало півтораметрової палиці, вказівки!

В ідальні Микола Григорович, і сам здивований, і сам зацікавлений, мовчки похвалився гармидером довкола. Не те слово: у цьому приміщенні панував завсідний порядок. Вийняті з шаф книжки стали на обідньому столі багатопверховими будинками, зразковими вулицями, на канапі — розтягнутими гармошками. Вперше за тридцять років стояння перед вікном у комунальний двір, нутро різьбленого писем-



ного стола опинилося в нього на голові. Скриньки з-під гаванських сигар і з-під печива, різьблені й мальовані італійські шкатулки. Стопки давніх-давніх листів, перев'язані сплетеними з різних ниток і одноцільними шнуручками. Прикрашені сургучовими печатками бандеролі. Архів родинних фотографій, альбоми десятка країн і сотень міст. Боже мій, стільки записників і адресних книжок! Дві шухляди економно списаних щоденників, піраміда рукописів, — спогади в трьох томах, автобіографічний роман — хроніка про 1908 рік на Сіцилії й у Римі та Фльоренції, варіянти й зведена редакція книги про Крим, також «Кримські легенди», статті про Д. М. Овсяніко-Куликовського й про М. Сумцова, своїх учителів.

Від білих дверей з коридору до шпалерів понад вікнами, потрійним мостом знялися над паркетом зеленкуваті томи Брокгавза-Ефрона й жовті — енциклопедії братів Гранат, паперові обкладинки кількох журналів, річник за річником. «Київська старовина» й — ще небезпечніша! — «Україна» Грушевського баштами похилилися на бильця стільців.

У спальні господар запропонував гостю присісти в ногах свого ліжка, а сам, по-старечому обережно, по-старечому безцеремонно, вмовстився в головах, прямо на мережаний край покривала, на подушку. Слухаючи — що можна було тут радити? чим потішити? — Віктор стояв перед бальконними дверима й вікном: крізь морозяні кліюмби лілей, косарлика, горищівту й будяччя заглядав на снігові карнизи й брудно-червоні дахи партерового кварталу насупроги, на потоптану, на роз'їжджену цноту зимової вулиці. Вражений громом тихих слів, повертався обличчям у хату, підходив, мимоволі фіксуєючи в пам'яті і парадну красу паркету, і бездоганність уміло та гарно застелених ліжок, і пропорційність площин та соняшний затишок кімнат, до дідуся, до свого вчителя.

Про університетські справи «розглагольствіє» було зайвим. Досить ключа, кількох тактів мелодії. І лише одне запитання додатково: чи живий, чи викладає Аполлон Георгійович Лобач? Несподівано лезо мислі Миколи Григоровича розм'якло, розплющилося. В два листочки заокруглилися його розщеплені почуття: свідомість приречености на загибель, на тлі новини про київське благополуччя, на мить була урівноважена надією на милість долі, на справедливість...

Німченкова розповідь, — дуже перебрана чи дуже пошматована? — здивувала Віктора. Отака вже примиренність, отака тихенька безстрашність, отака визріла готовість прийняти мученицьку смерть!

Донька його вдруге на Шведській могилі, психічно хвора. Дружина пішла її провідати. А рівно десять років тому, день-у-день, вона вирвала божевільну з Соловків.

Миколою Григоровичем дуже зацікавилася «Куракінська вулиця»: двічі на тиждень допитується про його дореволюційне життя за кордоном, про знайомство з Панасом Мирним і — гімназійний вчитель їхніх дочок! — з Коро-

ленком, про зустрічі, теж до сімнадцятого року, з Сумцовим і Багалієм.

На прощання, зупинившись ще раз посеред книжкового ставка, Микола Григорович так собі, між іншим, сказав, що надумав був, позавчора, рятуватися... А перетрусивши свої скарби, вирішив нічого не нищити. Руки не знялися...

Віктор одягався невпопад і смішно. На шиї по-дурному перекручувався шалик, гудзики пальта п'ялися в чужі петлі. В голові маса-масенна безсловесних почувань. Невже це справа годин... До цих дверей прийдуть і подзвонять серед ночі «драбанти»?.. Відведуть дідуся в довгов'язих черевиках, з золотим пенсне на носі, до в'язниці, а мешкання вивернуть догори дном... Навантажать тягарове авто документами і забороненими книжками...

Микола Григорович чекав мовчки. Дещо жвавіше блимотіли в його очах сині вогники. Як звичайно — поплямкував, покусував губу й англійські вусики. І ще раз потиснувши руку:

— Справді, віриш, відчуваєш, що до побачення?! Твоїми устами та мед пити! Але на злий випадок: не повтори моїх помилок, врахуй мій досвід! Бережися наївного ідеалізму, — уникни школи... Бо вона розчавила мене, спустошить тебе... Та не здумай — то не твоє діло! — серед площі боронити народ, підставляти плечі під канчуки, груди під кулі! Твоя домена — письменство, культура. Бережи себе, хист!..

Двері ще не клацнули, — знову прочинилися:

— Ти ще не знаєш? Минулої ночі забрано Павла Йосиповича Райгородського!... Після смерти Лялиної матері, Лідія Яківна Лебеденко, піяністка, літо й осінь провідувала сирітку. Проте дівчинка щоразу то відвертіше виявляла незадоволення, нетерпеливість, нарешті й зненависть... Почала від гості втікати через вікно в сад або ховатися під ліжко й до гардероби... Потім роками вони зустрічалися лише на вулиці. Двічі за десять літ — справи! — Ляля була в хаті у Лідії Яківни. А Вікторіві підтримала компанію охоче. Господиня засвітила лампу на столику перед Рафаелем і перенесла шерстяну ковдру на парадний фотель насупроти канапи. Обгортаючи нею ноги, пожалілася на морози, на брак палива:

— Не пропоную навіть роздягнутися!..

Віктор і Ляля, в розстебнутих пальтах, присіли на канапу й спробували, намарне, порадувати бабусю розповідями про Київ і Москву. Лідія Яківна зацікавилася «астрономією» лише назверх. Вона безнастанно хукала й дмухала в складені руркою долоні й безнастанно намагалася натягнути рукава в'язанки аж на пальці. На прощання, в коридорі біля дверей на вулицю, вона подякувала за увагу й запросила зайти влітку, як у неї перед хатою зацвітуть квіти. Побажала успіхів у навчанні й житті взагалі.

Вогник в університетському вікні, справді, проплив так і так, під прямим кутом. Як коридори Лідії Яківни. За на-

мерзлою шибкою примарилася постать наляканої жінки. Решту домалювала уява: на порозі свого льоху стара піяністка погасила свічку. А розмальований чорними павутинками срібний свічник поставила неподалік пульта з навіпіл розгорнутим на ньому томом Якоба Бурггардта «Культура ренесансу в Італії». Найзручніше їй читати за обіднім столом, біля посильно прогрітої «буржучки». Страшно глянути було по-під скляні двері й вікно, — Архангельська губернія над Білим морем.

За четвертиною столу — руки... Раптове затемнення мозку: посеред пам'яті бурякової масти покручі й цибуля суглобів. Не тільки руки удовиці по Василю Юхимовичу Комарецькому, а праобраз його, Віктора, — вчорашньої? інтелігентської? старорежимної? — Полтави. Перед очима — візита на Манастирську, з татом, напередодні від'їзду. Життя це ще? Наземний світ чи цвинтар?.. А звідки в нього така сила притягання? Звідки така певна себе свідомість моральної правоти? На свій лад «рештки старовини» святкують перемогу. Питання лише: над новим режимом? над народом? над брехнею? над наївними сподіваннями? над революціонерами? А щодо нової Полтави: чужа вона Вікторові?

Додому поверталися вночі. І мовчки. Серце пойняв романтичний краєвид міської околиці: дрібноплощинні тераси засніжених садів, розкинуті по них дахи й чудернацька мережа парканів і сухих живоплотів, місяць. Біла Швейцарія перед обпоясаною залізничним насипом Манастирською горою, над ворсклянськими луками.

\*

Справжнє торжество дня настало перед заходом сонця. Спалахнули вікна читальної залі.

Віктор підійшов до найближчого з них: покоси хурделиці лежали посеред Володимирської, як ілюстрація до казок, кряжисті дерева Університетського садка, пожарище над плянетою. Ані сніжинки над сінню з червоного золота в небесах, над містом, над Києвом.

Під вечір Віктор натрапив на жилу веселих вражень. Дуже вибагливими течіями і плесами заяріли в очах барви.

«Чотирикутне коло» університетського коридору взялося потішити «самотника серед людей».

Смішним здався обвал книг у Лялиному передпокої. З-під стелі на голову й плечі дівчини, прямо на підлогу посипалися, забухкали французи, росіяни, німці й італійці. Із спальні вискочили перелякані бабусі в нічних сорочках. Віктор утрмався, лише встав з крісла й прислухався: було вже біля дванадцятої. Вечір після замерзання у Лідії Яківни.

Смішними здалися Нініні «тактичні витівки», з дитинства одноманітні й одноплощинні. На міській станції в Полтаві, на вулиці Гоголя, неподалік Олександрівської, разом брали квитки на Київ... Дівчина, правда, і здому помовкувала,

проте... Перед ними у черзі — пів-Москви: Ляля, Люба Левінсон, Елька в чобітках з калошами, в шкіряній, як у Люби, шапці-вушанці. Люба, Люба Левінсон! Рум'янци на тугій щоці, рум'яні губи. В очах — лукавство, щастя і сила через вінця. Віктор доостанку тримав її за руку, боявся випустити, загубити, намовляв гуртом сходити в Нижні Млини. Зараз же, ранком!..

Коли ж з квитком у руці він вирвався з дверей станції, Люба чекала на нього, до білого розпечена Ляля, Елька...

А Ніна? Смішно, звичайно. І гірко.

О дев'ятій до Віктора підійшов Василь Онуфрієнко. Несподівано ручки Веласкезового карлика обняли товаришеві плечі, доторкнулися, холодні, полоскотали шию.

Віктора, зворушеного безнастанним напливом полтавських вражень, біллю пойняла чутливість підстаркуватого фельдшера й безтямно захопленого ботанікою студента.

— З Полтави! Полта-а-а-ави!

І чорноголовий чоловічок обома руками зняв червонобоке яблуко над серце, над груди. Наче на зірки, в небо, потім дивився, зачудований, на підлогу, в землю.

З університету вийшли разом. Віктор, з чемоданчиком у руці, пішов на Шевченків бульвар, до Басарабки, на Круглоуніверситетську, до Левіних. Онуфрієнко — праворуч, на трамвай перед бібліотекою Академії. До Шайкевичів.

День від пробудження на верблюжих горбах ліжка в холодному закутку ідальні київського пекаря Левіна до — на тому ж місці — прощальної миті свідомости вдався напрочуд містким. Атомізування його, роздріблення на хронологічні мікроряди деталей взяло три тижні Вікторового життя.

Напрочуд строкатий день. Алмазний ранок. Безпросвітна сіризна печерного пообіддя. Повиколой очі — ніч.

Радість світанку, — як невблаганність потопу. Над ним, ланцюгові спалахи, — вогні магнію. Щира згода — згоріти, щира готовість примиритися з гріховністю людей і недосконалістю світу. Та над усіма почуттями — прагнення повернутися на залізну колію університетських буднів. Як у грозу, осяяння на пів-України. І посеред нього Полтава і Київ, — контури, символи і значення кожного з них у Вікторовому житті. Найтоншої натури передчуття, обіцянки цікавої зустрічі з «філологічним курятником». Більше ніж дивувала, нашорошувала душу сила несподіваної «любови до ближніх». Хотілося побачити товаришів на лекціях і перервах. І щоб знову нуртував білий вир пообідь у читальній залі, щоб за вікнами на Володимирську знову колесом пішли вечори й ночі.

Стало смішно: Фрідріх Кекуле фон Штраданітц уві сні відкрив формулу бензолу, Віктор Лисенко — формулу щастя!.. Дійсно, цілий ранок, від пробудження, заливалися оркестри святкових почувань, в очах палахкотіли різдвяні ялинки. Руки ще складали в ідальні «верблюда», ще метушилися над страйкарем-портфелем, а ноги вже поспішали з хати спиньчатися на ковзькому пішоході між флігелем і мишачою брамою, крокувати білим канальчиком до довгов'язих сходів з Круглоуніверситетської на площу критого ринку. За одним махом Віктор зідрався до Університетського парку, обійшов його дорогою й опинився в черзі під червоною колонадою.

У кожній шерезі філологів кілька облич було на дев'яти замках, кілька цілковито буденних, кілька захоплених. Над колодязем сходів трое байдужих хлопців мовчки пантрували дівочу парадю. Чубатих шпичок не помічали, лише — троянди.

Біля дверей тридцять п'ятої кімнати Віктора зустріла чота рук, як багнети. Захоплений вигадкою, Тарас Лінницький посміхнувся щиро, майже по-змовницькому: нашого полку... Ілько Дзюба соромився жартів, зігнав би їх зі світу. Ніколай Ніколасв ладен був і посміятися, і відставити веселоці негайно. Іван Федотов вважав сміх за здоров'я, але величати Лисенка йому не хотілося й жартома. Криця його очей бризнула вороже, акуратний носик побілів від напруги. Під кінець комічної церемонії, ззаду, підійшли Лазар Герінг і Яша Епштейн. Поліглот надавав великого значення особистим зв'язкам і знайомствам, тому привітався двічі, — серйозно і «на еспанський лад», з присіданням до підлоги. Натомість «Святий Георг», він же Jüngling — ні разу: ледь кивнув головою й пройшов у кімнату, за парту. Йому мало що потрібне в житті, байдуже все!

Дружба? Місткий розум і вразлива душа молодого «Старого чоловіка», Лазаря, — і дзеркальна поверхня «Круглої посередности», і Яша!.. А огрядна «Еспанка», Соня Бернштейн, і худорлява Нюра Віневська: вогнище й болото!.. Як і товаришування Віктора і Мірри? Що це, насправді, поодинокі збіжності й цікаві їм протилежності смаків і поглядів? Адже не суцільне прилягання душ? — Дійсно дружба?

Після першої пари лекцій, німецька мова, морфологія, Мірра стала Вікторові байдужою. Його ще зачепила за живе «ніякість» піднятого з-над парти, з-над книжки обличчя: гіркоту розчарування дівчина очоче заставила сірою хмарию. Але чи приховала роздратування? Віктор без пояснень повернув їй подарунок, два томи «Об искусстве» Д. Дідро. Підвів лише розрахунок на превелике здивування киянки: з Полтави приїхали примірники не підписані, — Вікторові, домашні... Дурною вдалася спроба заговорити з сусідкою про Віру Ляшенко, — місце на передній парті поруч Тараса пустувало. Але ще дурнішим було, звичайно, намагання силоміць розвеселити її, «насісти» на неї, посунути по лаві.

Наступні реєстрації, — напівзапитання в поглядах, згодом непевність себе і майже турбота про приятеля, жаль, спрага поговорити на давній лад, інколи, щоправда на міцному гальмі, обурення, — збиралися в архіві пам'яті: заготівля на нову весну.

Професор Федченко-Тедберг, більше звичайного нашопошена і більше звичайного стримана, розписалася в клясному журналі в аудиторії, проте Віктор, обминаючи хвили студентів у коридорі, пішов з нею в деканат. Потреба знову пережити «вчений ярмарок», впевнитися, що Земля й досі обертається довкола своєї осі. Спроба передати Анастасії Іванівні Лосенко фунтового листа з Полтави.

Зліпок кімнати в цілому і кожного гуртка присутніх — копія попередніх. На обличчях викладачів ані нових зморшок, ані сути небуденних настроїв. Сукні й піджаки перед столом заклопотаного декана. Плечі сивоголової секретарки наструнені по-молодечому. Брезкле обличчя прогріте надприродною снагою. У синіх очах мріють рожеві гори пристрасти, гніву, волі до оборони й рішучості... Та поклади терпіння у старої людини суть невичерпні. Незбагненним квітом зацвіла її вікова культура. Не перерахувати вже складників такого досвіду! Не відтворити вже цих двадцятилітніх переживань.

Листа Віктор вручив Анастасії Іванівні в коридорі, біля дошки оголошень і розкладу лекцій. Вона глянула на такий анахронізм: послання, безсумнівно, дев'ятнадцятого сторіччя, пристрасть українських людей семидесятих років творити добро... Помовчала, хоч здивувалася наївному ідеалізові Наталії Олександрівни і — справа складна — дивацтву юного посланця, Віктора Лисенка.

А може... Та нічогісінько надзвичайного, крім країни, крім ладу, крім суспільства!

Не вона вибрала й «лікування» для молодого несучасника: надмір переляку, шок...

— Після останнього іспиту заарештовано в моїй присутності професора Алісу Гільдебранд. У наступну ніч, перед світанком, агенти відомої установи забрали з мешкання на Софійському майдані, з ліжка, Аполлона Георгійовича Лобача... Там, безсумнівно, відомо про санскрит, латину й грецьку мову у тридцять сьомій... Сподіваюся, що це їм байдууже. Їм кортить знищити «зубра української філології». Інша річ, якщо на факультеті твориться липова організація. Тоді незавидна ваша доля!

— Заздрити треба вже заарештованим і вже мертвим!

— Не плетіть дурниць! І — чуєте дзвінок? Марш на лекцію, герою!

Анастасія Іванівна Лосенко впевнено прокрокувала кам'яною підлогою до деканату. Порожнім коридором пішла луна: чисто в'язниця або монастир. Вперше вона була такою... Ясно виявила ставлення до подій: підтвердила сподівання, певність, звичайно. В її словах прочулася неждана

прихильність. Персональна й понадособиста. Вперше вона була до такої міри втомлена, замучена. Підмочені зеленою тванню округлі брили білого й жовтого мармуру, рожеваті й кармінові плями та жили. Дрібнюсінькі хлопчики в розпечених до білого жару очах, як масне осердя чорнильного олівця.

Віктор, перескакуючи через три-п'ять східців, збіг на Нінін поверх. До аудиторії, сто другої, зайшов услід за професором Дубовичем. За одним рипом. Але з порожніми руками, без портфеля. Нарешті збірна, курсова лекція: вступ до загального мовознавства. Нарешті ціла зала студентської молоді. Полк голів, дерев'яна лявіна з-під стелі аудиторії до катедри з жовтого дерева й вузького проходу перед чорною дошкою на три чверті непомірно високої, як у церкві, стіни. У фокусі — збіг білого дня й уяви про університет!..

Одноразово в очі зиркнула, цілком зблизька, загроза університетським плянам. Примарилося провалля і ями на життєвому шляху.

Perlikko-perlakko, ні, на світі ще не бачений, не знаний тип комічної трагедії. Чортосвиння Гоголевого ярмарку на четвертині земної кулі. Ясир у народному масштабі, мільйонів страти завідомо неповинних!

Червоного дерева шлюза, зруб або передпокій з дерев'яних панель створила біля дверей аудиторії бічна стіна одностаينو зведених, наскрізь прорізаних двома проходами, сидінь. Віктор слідом за професором вийшов до дошки й завагався: вільні лави проглядали попід стелею... Яків Михайлович Дубович — його ніяк було не запримітити в деканаті — з катедри глянув на простелений в захмар'я килим постатей. Потім спробував зняти руку й показати «бездомному» на наявні ще в залі гнізда, проте не посмів заслати юнака на Камчатку.

Віктор, руки на грудях навхрест, дві години простояв біля вікна в білий рай ботанічного садка. За цей час острах за свою долю закипав у душі рідкими бульбочками. Непевностей у грудях зібралось цілий фронт. Заяріли в очах і полускалися дитячі ідеї. Що півгодини навідувалася думка про конечність і користь подібної загрози: непевність, як вогонь, як гарт...

Дзвінок у коридорі спантеличив студентів. Дві сотні грудей стримали віддих. Ніхто не ворухнувся. Змарнувати десять хвилин! Прогаяти цілі уступи суворо підібраних, наскрізь досліджених слів знавця моз, чутка була — двадцяти чотирьох, і літератур, найпершого з наших стилістів і естетів, українського перекладача романів Джозефа Конрада й Герберта Велса!

На третю пару лекцій, на політекономію, треба було перейти до сусідньої, сто п'ятої аудиторії. Передні лави молоді, як на фортецю, кинулися облягати Якова Михайловича і впритул до першого ряду парт присунули катедру, таку давно-давно і суху-суху. Маса людей збилася в проходах

поміж лавами. А Віктор поза десятистами столами пробрався до цільного поруччя над зрубом біля дверей і переплигнув через нього на голови й плечі товаришів. Як у глинище. Як у прірву. У коридорі він зразу прилип до живого берега, повз який струмували філологи третього курсу, а згодом умудрився проти течії добратися до самісіньких дверей і першим зайти до найбільшої викладової залі університету.

Та через п'ять хвилин свій піджак Віктор залишив стерегти місце в першому ряді амфітеатру над півколом паркету перед катедрою і вп'явся в бистрину проти течії у дверях. Операцію проведено в швидкому темпі: раз — і вже він благополучно вплив на соняшне плесо коридору, два — і вже промайнув тінявий прогін, три — і вже портфель перелетів з крейдяної печери філологів на сусідній поверх.

З тридцять п'ятою до тридцять сьомою кімнати, в разі затримки приятеля, «таксу» завжди брала під руку й переносила Мірра... Але з нового півріччя, після знайомства з Ніною, цього вже напевне не буде ніколи. Кінець, звичайно. Новий ступінь у градації людських відносин. Та й навіщо дівчині на довгий час літепла дружба й сповідна любов? Час і межа всьому... Крім того, в разі політичної каші довкола нього дівчині можуть зіпсувати навчання і життя.

Останній згук дзвоника. Густа чорнява зачіски й брів, чорне вбрання, чорна краватка: чоловік на кетдрі. Він звично підсмикував рукави піджака й поправив накрохмлені манжети сорочки, зручно накрив верхню губу нижньою й узявся преспокійно пробігати папірці з рожевої теки. Згодом згадав про слухачів:

— Це ваша перша курсова лекція?

— Друга, — відповіло професорові кілька наївних голосів.

— То досвіду ви вже маєте, досвіду!

Мойсей Мойсейович Мойся — щиро? — розвеселився. Волосаті ручки відразу склав, пальці крізь пальці, трикутником, спер на нього чоло й реготався-реготався: друга лекція! досвід! О, Боже, Боже! Отака зелена парость людства! Молодик чи дівчина ще перед гріхопадінням, ще в брамі житія!..

Досхочу насміявшись перед чітко розкресленим на геометричні фігури павутинням пологого амфітеатру, професор Мойся жбурнув з обличчя на підлогу облудну маску веселощів. Враз і назавжди, назавжди. Лекцію розпочав диктатором обов'язкової й додаткової літератури для курсу політекономії капіталізму. Читання, на самому початку, перервав — чорні планети його очей неквапливо облетіли залю — багатозначною заувагою:

— Обов'язкова література у мене обов'язкова, а додаткова — додаткова. Кожен з вас у цьому переконається під час кольоквіумів, найпізніше — наприкінці року. Не знехтуйте мого попередження!



Наприкінці першої години «МММ» зійшов з катедри на паркет, на арену, і влаштував «оглядини» студентських записів. Обійшов перші ряди й рукою показував, чий конспект він хоче перелистати. Але піднявся він навіть до найдальших рядів, навіть до помосту понад вікнами в ботанічний сад. Першим ділом підійшов до Віктора. Заграбастав його вміло й звично розплянований і читабельний список. Потім зиркнув юнакові в очі й запитав прізвище.

— Лисенко? Та у вас глибоко проораний мозок...

Професор Мойся, схоже було, засумнівався й здивувався: запідозрив маніпуляції з прізвищем і біографією. Погляд його намагався наскрізь пропекти голову юного Наполеона Бонапарта.

На уважному-преуважному обличчі «МММ» — знак запитання! Навіть — допит, кабінет слідчого, катівня!.. Нашорошило його не буденне прізвище, а, власне, національність юнака, студента!..

Вигадливий на несподіванки день: зубець до зубця. Що не зворот його, то нове нагадування нашої історії, то нові погрози. Майбутнє обіцяло безмір непередбаченого. Та, мабуть, найпевніше зоологічну зненависть на тисячу верст довкола й старанно замасковані пастки на життєвому шляху.

Із сто п'ятої аудиторії Віктор вийшов повагом. Довго й охоче пропустив перед себе рукави знавіснілої юрби. Хотілося відкласти пропихання крізь густий затор у дверях.

Черги з проходів поміж партами плямистими ріками звивалися у нього за спиною, з боків підпливали канали — поміж стіною і дерев'яним амфітеатром сидінь — білявих і темних кіс та чуприн, облич і плечей. У коридорі — перегони: карколомно люди кидалися займати місця в читальній залі або збігали центральними сходами до секретаріату, далі, вузькими й темними, — у підвал, до їдальні.

Віктор щодня спостерігав у залі шукачів вільного місця, проте сам знаходив його завжди й відразу. Не осікся ні разу. А неймовірна байдужість до їди і пиття була в нього з дому, вихована чи вроджена.

Віктор від ранку до вечора перегороджував шляхи хмаркам: щоб вони по вінця налилися змістом, щоб вони виявили свою натуру. Треба було уточнити і почуття, і думки. Найчастіше рука видобувала нотатник з шахти піджака в першу з позалекційних годин, обов'язково — наприкінці дня. Як антрацит, поблискували його викарбовані атраментом рядки.

В обідню пору читальна зала довго пустувала. Щойно через годину молодь зграями починала налітати на похорон рештки ще живого дня. На вистеленій килимом авеню поміж чорними нагробками мовчки переглядалися обличчя, надвое рвалися гірлянди рук. Потім люди за столами довго-довго сохли і кам'яніли. У сутінку надвечір'я подрімували, ледве трималися на ногах, двері. А нічні пасма часу — рими по-обідніх: зала непомітно й поривами знову пустіла. Ставала,

під вибагливою мережею сонць, чорною прерією. Що сьогодні можна, синім по білому, записати в книжечку? Увічнити сніг у парку і сонце над містом? В одну мить кінчик пера докосив десять зелененьких ліній полтавського врожаю і зупинився надовго, до вечора:

— Учень О. Потєбні, знайомий Миколи Григоровича Н., Аркадій Горифельд: «Найкращий твір В. Короленка — його життя!»

— Письменник це «глас Божий» (романтизм), це, за П. Валері, «літературний інженер» (раціоналізм).

— Т. Штурм вісім місяців опрацював новелю.

— Дружина Ромєна Ролляна по першому чоловікові Майя (?) Кудашова, приятелька Кириєнка-Волошина, — росіянка? французька?

— У Китаї нічні роботи виконують чоловіки.

— Luca Signorelli, геніяльний ілюстратор «Божественної комедії» Данте.

— З латинської мови Оноре де Бальзак був тридцять другим учнем у клясі, Жюль Мішле — першим.

— Книга як ілюстрація розростання людських знань і членування їх, уточнення: буквар — «Робінзон Крузо» — настільна книга для серця — книга для совісти — книга для очей!

— «Nie zur Bravour gewordene Meisterschaft». — Яка похвала і розумові, і серцю.

Про те, що в університеті йдуть арешти, що, можливо, погроза нависла над ним, що сьогодні Земля обірвала обергання довкола своєї осі, що «фізика» на Землі звернула собі в'язи — ні слова. Як у казкаря Андерсена є «Книга картин без картин», так у нього сьогодні — день подій без подій... Що ж, власне кажучи, трапилося? Жаль закоркував серце? Прочувся хрускіт хребця, злам долі особистої й народної? Промайнув душею чорний образ — справді близького? дуже далекого й кінцевого? — прийдешнього? Це не випадкові втрати. Не зміна лапшунків на сцені. Це, на жаль, не романтизм, не світова скорбота юности. Не перебільшення і не примари все це. Яке певне себе й невідкупне почуття справжньої суті дня, духу дійсности!

У першу хвилину, в присутності Анастасії Іванівни, страх за свою власну шкіру цілковито залив мозок. На мить. Потім уже, навіть уночі, такі завоювання йому вже не вдавалися. В уяві часом визрівали примари-молюски, але їх легко було скаламутити і розігнати. Вже не з'являлося перед очима заключне засідання показового суду в актовій залі університету і, логічне його продовження, — коридор засекачених камер в ізоляторі в'язниці у Володимирі на Клязьмі або в Ярославлі на Волзі. Посеред пам'яті виринули острів Соловки на Білому морі й Прядильна вежа кошового отамана Петра Калнишевського.

Уперше під кніць лекцій, удруге по дорозі на ночівлю народжувалася думка — родинна звичка з подробицями до-

повідати про всі невдачі й турботи — викликати до телефону Полтаву. І?.. Розповісти батькам про... нечувані в наших краях арешти професорів з терористичною метою, про свій страх перед таким життям? Отже «поплакати в телефонну рурочку»?.. Посеред зайнять у збірних аудиторіях і в читальній залі виринав раптом — екран: двері тридцять п'ятої кімнати, сутінок тридцять сьомої. Красуня Гільдебранд на цілу хвилину забула про клясу: залюбувалася сонцем у шибці, ранком у вікні. Думку вабило аналізування спостережень над Алісою Прекрасною: жіночість у чистій формі, а по-сусідству — сади й луки дитинства... Поверхові схвилювання, а спокій її цільний, доглибний, вроджений і мудрий. Чуйне-чуйне споглядання... вченої жінки. Відверта цілеспрямованість педагога. Хоч і багатоколійна, перебрана розумом простота. Всьому вінок — природність.

Аудиторія професора Лобача вікнами на захід. Аполлона Георгійовича сонце проводжало до самих дверей... Довгорукий і довгоногий велетень уже на порозі клясної кімнати мружив і скошував очі, мовчки перепитував кожного з слухачів. І зразу, без журнала, реєстрував відсутніх. Біля таблиці то супився й надувався, то яснів і розпливався. При тому ганчіркою чухав свою слонячу голову й обсипав плечі свіжого піджака рясним дощем крейди. Вимагав знань, праці.

Чіткість кінокадра, — такі образи перед очима Віктора в сутінкові надвечір'я і вночі, за четвертиною чорного стола в читальні й під час прогулянки то Версалем, то середньовічним монастирем. Роздратований розум протиставив їм слова і логіку. Запопадливо, серед відчаю, вирощував заспокійливі передчуття: послідовно в житті не здійснюються ні погрози, ні обіцянки. Надто пізно для щастя настають здійснення. Обживається пекло.

Розум не заважав почуттям закруглитися в сльозу. За те він неухавно торочив про випадковість Вікторових зайнять античними мовами й санскритом, нагадував про його намір спеціалізуватися на історії західноєвропейської літератури. Врешті-решт, доводив він, що на всі пертурбації в житті, пересихання й водопілля настроїв, Вікторові споглядати треба як на історію української людини тридцятих років двадцятого сторіччя, як на тему для цілої серії романів про неї, про українське місто. Психічний шок, як і мрія про мирне пробивання вікон і будування мостів на Захід, лише сприяють творчості...

За пообіддя й вечір образів-символів виріє ліс: дошками навхрест забиті двері, повибивані шибки й густе павутиння в дірках-вікнах, перегороджені шляхи, недобудована колія... Та зблизька Вікторові вздрівалися стежки через пуцу. Стовбури чорних велетнів обвивала вічнозелена в'язь надії. Земля і ліс, як праобраз майбутніх книг, як рудні мислей-самоцвітів про людське життя і смерть.

Найважливіша з них сьогодні: чи не є ми, проти сподівань, тим, чим ми, справді, в житті, як це не сумно, є? Інши-

ми словами, чи доля людини й народу не є формою вислову їхнього змісту, виразом їхнього обличчя, їхньої ціни? І ще: «я» математичним робом складають «ми»? В якій мірі «ми» припечатують кожне «я»? З якого боку, як найзручніше розкрити цей — як Босфор двоповерховий — взаємозв'язок, цю складну цілість? Як заглянути в цей процес? Як осмислити його у згоді з дійсністю, з правдою? Вартість «я» й «ми» висловлена чи затьмарена в поділі людей на народи й нації? Алеж, правда, не на держави?

Під карнизом багрової колони університету в обличчя й на груди Вікторові, наче після вінчання, сипонули жмені рижу. З ким це, з чим довіку разом? З нещастям? Страхом?

На бульварі й на Хрещатику сірий риж штурмував ліхтарі. Навпіл з половою легючими горами завалив Хрещату долину. На Крутлоуніверситетську вулицю, зрідка відштовхуючись від будинків руками й ногами, Віктор полинув, як у ліжку, як у вир. У цямрині подвір'я риж шелестів об шибки вікон, об начисто виголені й припудрені мури, а вітер безнастанно погрожував на тріски поколотити фіртку і двері, позвертати шиї дахам.

В закамарку між утепленими повстю дверима й вішалкою мадам Левіна пожалілася Вікторові, що ні чоловік її, ні син не мають поняття про красу отакої напасти, а не погоди... І розсміялася.

— А я все одно пішла. Тільки не до родичів на Басейну, а на гору зідралася! Обидва Фіми мої — дідугани, фе!

Дійсно, вона була обути ще в білі фетрові боти попід коліна, одягнута в брунатну кофту поверх круглогруді блюзи з тонкого батисту, у вихідну спідницю. І настрої у неї був ще раз на київській горі святкувати зиму або йти в гості.

Через десять хвилин у ідальні Левіних зчинилася люта буча.

Господиня, не переодягнувшись, у парадній блюзі і в ботах, принесла з кухні склянку чаю і — Віктор, яко свят, з'явився додому без вечері, — подала з буфету плетену хлібницю на третину покрайної булки, поставила перед студентом цукерницю й масло... У ту ж мить із спальні по-тигрячому виплигнув господар: смуглява рука його з золотою обручкою на пальці накрила хліб і шарпонула на край столу хлібницю, цукор, порцелянову масляницю, блюдо, перевернуту на стіл склянку й мокру, в чорних чайниках, скатерть.

Мадам Левіна з переляку закричала на весь дім і навалилася — щоб стримати? щоб захистити? — на знавіснілого Фіму-чоловіка. Без окулярів, у трусиках і майці, босий прибіг з лазнички і несподівано легко — старий в обіймах розпеченої дружини раптом погас і розкис — виштовхав батька назад у спальню Фіма-син. Згодом, одягнутий, він збігав на кухню й приніс таз води і ганчірку на компрес. Повз Лисенка проходив, мов повз шафу або стілець. З двоспального ліжка під стіною до півночі чути було стогін, плач і прокльони.

— Дурню, ти, дурню! Ані на краплину не порозумнішав!.. Ах, ти ж, йолопе, йолопе! Намучилася я з тобою, негіднику! А яка ж ти скнара! А нелюд, нікчема! Ще й імпотент, хабарник, спекулянт, злодій, пройда!..

Віктор в одну мить збагнув небезпеку і точно уяснив як характер, так і масштаб події. Тільки зірвався з-за столу на ноги, але не промовив ані слова. Короткий час дихав надто часто й надто поверхово. Проте дрібка дзеркальної свідомости відразу розрослася на більшу половину звичайної скалі. Вразлива лише несподіваність факту. Та ще — беззастережно виявлена й загострена в гніві закореніла вже за десятиріччя нехить дружини до чоловіка й синове презирство до батька. Отак живеться життя! Наплутано стільки почувань! А в центрі них, напевне, як сонце, — матеріальна залежність, користь, визиск, зиск, одним словом.

Повторні переживання — бо вже безвідповідальні, по суті, театральні? бо нічні? — вільно розбрелися фантастичною оболонню, квітчастими левадами, заплавами, городами, луками, садами. Аж до ранку залишені розумом напризволяще, почуття насолонцювалися до наситу. Півночі Вікторові марилося, що до нього знову й знову сікався зморшкуватий і кривий носило-флюгер дрібнісінького чоловічка з слив'яними очима в синіх листках чи болотцях, що цвіль на господаревих скронях-гармошках наближається до його обличчя, загороджує небо. Снилось повторно: раз він труснув нахабу об кантасту раму дверей спиною, ребрами, раз розплющив, розквасив йому пику, раз — схопився за ніж...

Уві сні Віктор думав, що все це глупота верзеться, що звірів треба тримати на ланцюгу, що кордон зі злочиним ближче, ніж людина уявляє. Не дивуйся! Не дивуйсь!

Аполлон Георгійович Лобач й Аліса Гільдебранд кілька разів під ранок наближалися до поля Вікторової пам'яті, проте не прорізали її, не проросли в ній, не зацвіли.

25

Три зимових тижні надавалися для порівняння з мнемонічною схемою. Така ж чіткість, така ж зручність для пам'яті. Таке ж поєднання плуралізму почувань і складених віялом думок з однозначністю і майже зоровою всеохопністю цілості.

На схемі можна було розкласти автоматично і підсумувати рай і пекло. Не тільки рвйні ритми й занепадання Вікторового настрою. Ранком, на клясних лекціях, вона пожирала мимовільне прислухування до гучних кроків у коридорі й звернені до дверей погляди. Ніяк не вдавалося позбутися думки про в'язницю й камеру, про можливість допитів, знущань: арешту. Турбувало, що душу напружував лише сам факт, безпосередня загроза, а не беззаконня як таке.

Тому що воно споконвічне? непоборне? безвихідне? ненажерне? Тому, що воно стало над Україною небом? Атмосфера...

Тіні Аліси Гільдебранд і професора Лобача лякали юнака то своєю рухливістю і вседосяжністю, то загадковою впертістю, непорушністю.

Часом Віктор — не зі сну! — прокидався й ловив себе на такому вслухованні в земну глибину, на такому вгляданні в простори!.. Здавалося, наче він — не нитковидний, не водорість, не гриб, не риба! — волосинкою, слухальцем, ризоїдом навіки прилип до плянети і живився її змістом, ссав її стоголосий сік. Наче він, цілком фаховим чином, досліджував казкові мотиви на витканому історією килимі тищі в університетських закапелках, замкнених кімнатах і залах, у глухих і помережаних світлом — вікна в білих нішах! — коридорах.

Найбільше Віктор дивувався своєму, не показному, не зовнішньому, спокоеві. Насправді гострі переживання й роз'ятрені мислі височіли мурами, бійницями й вежами фортеці-замку над краєм родючої, зеленої і сливе безмежної високорівні звичайних почувань. Що, приміром, помітила Мірра? Що, слава Богу, збайдужілий до неї приятель не реготався з Лінницьким, Ніколаєвим і Федотовим посеред кляси й у коридорі перед аудиторією, не зачіпав Лазаря Герінга, дотешника й актора-міміка? Що він — «Затонулий дзвін»! — уникав розмови і прогулянок з розвеселою Сонєю Бернштейн і потаємною Ньюрою Віневською? Що він, орлом, — руки, справді, нагадували крила, не злітав у залізну прірву сходів на побачення з Ніною і не вскакував у кімнату після дзвінка, не халав, захеканий, Міррину руку під партою, не штовхався ногами?

Коли, замість умілого, меткого й авторитетного велетня, на першу в січні лекцію з латинської мови з'явився старший викладач Харитон, як у забутті, як із стрілою в серці, Мірра схилилася на Віктора й торкнулася губою його вуха. Юнак відповів поглядом, проте сусідка згадала про «нову добу» їхніх відносин, про свої непохитні рішення. Вона нарочито залишила набиту книгами Вікторову «таксу» на парті в тридцять п'ятій кімнаті. Думала навіть пересісти за вільну парту... за тридев'ять земель, але побоялася відвертого сміху товаришів. Розлука! Дружбі прийшов кінець! «Усе в минулому!» — в пам'яті плуталася клята назва малярського полотна. І жаль було, що вже ніколи-ніколи...

Живий мрець з вугляним поблиском хижих очей, їжаком підстрижений, сивий і жовтозелений, дідусь з дитячої домовини неймовірно гаркавив і глитав цілі слова й думки. Видно було, як вони намагалися ще застрягти в сухій горлянці. Він на мілкому губився й тонував. Згодом сам на себе зловстився і невпопад захвалював своїх слухачів.

Міррина карикатура на латиніста вдалася на славу. На великому аркуші чернеткового паперу в ледь помітну лінію було за дві години упоряджено пухке гніздо, а в ньому

поселено пташеня в старомодному сурдуті. Боже мій! Воно ледве трималося на пенькуватих лапках. У горлянці в нього яблуком застряв клубок добрих намірів і нитка слів. Ротяра з кінськими зубами, шапочка волосся над потилицею. А очі страдні. Розгалужена на гілочки постать, що суглоби й хрящики.

Пуд олівця! «Портрет» дівчина ще домальовувала в опустілій аудиторії і в коридорі. Ніколи було навіть засміятися, коли найжений, такий гордий та пихатий, пташок перплигнув через поріг і по-приятельському — навіщо ж йому запобігати ласки? — обняв старосту німецької групи за плечі, а згодом узяв його, як кавалер панночку, під руку.

Вікторового одерев'яніння ніхто на дві групи слухачів не запримітив. Добре, а зміну викладачів? Чи, може, заміну Аполлона Георгійовича, вимогливого, дійсно, до непорозуміння і до забуття, сприйнято як несподівану полегшу або навіть порятунок?.. Тепер курс латинської мови, дослівно, проліне... Чи кожен із студентів пожалів у душі і за широкогрудю людиною, і за фахівцем-клясиком? Хто ж іще не навчився свої почування й думки начисто прибирати з обличчя? Хто ще не придбав собі фіранок на очі?

Свіжі люди, на незнаних досвідах вирощені вдачі. На свій, на незвичний лад оголені їхні інстинкти, виявлені пристрасті. Тепер Іван Дзюба й сам уникав нагоди сісти в читалці за стіл поруч земляка. І сам помічав бурхливе розростання стєнависти до Віктора. Бажання розправи над товаришем, спрага, схоже, помсти «паничеві» роями висипала на душі. Фактично дивне було все це, безпідставне, проте било з незбагнених глибин ключем.

Щоправда, в клубку Іванових почуттів часом мигтіли і пасма кровної прихильності. Але навздогін їм пролітали, по черзі, стрічки первісні, незабарвлені й сліпучі. Морем шумувала безтолоч звитків задрости: вона вбирала безліч рік і струмків...

Насуплений, злий на весь світ, вражений у самісіньке серце, Дзюба, врешті-решт, не витримував двоюбою з складним текстом і з пастками німецької граматики. Примушений був, щодня, розшукувати Віктора Лисенка.

Інколи зніжковілий, часом просто задерикуватий і нахабний, Іван нахилився над столом і намагався недогазриком олівця швиденько надписати у книжці значення найнезрозуміліших слів. Та Віктор, звичайно, не витримував... і виводив товариша на страту в коридорі біля лутки вікна насупроти актової залі. Наплювати йому на внутрішній опір мозку і на роздратування селюка! Він добивався цілковитого прояснення читаного тексту й засвоєння граматичних форм або мовних правил і законів. Він примушував лінивий розум тепліти й парувати. Розходилися часом ворогами, інколи — братами.

Тарас Лінницький, після восьмигодинної зміни в порту, на лекціях куняв. На ніч брав у Віктора конспекти до-

дому. Віра Ляшенко, його вагітна дружина, за вечір встигала їх переписати: після відпуски надіялася повернутися до кляси, боялася втратити рік часу.

В останній вечір третього тижня Віктора порадували «англійці»: Іван Кириченко й Гільда Штауфенберг. Цілий день молодята споглядали на товаришів, як на кущі, як на дощові баньки на воді, як на хмарки посеред ясного дня. Проте зустріч у читальні нагадала Вікторові про Урал, Сибір або Ташкент під Паміром... Прийняв він товаришів по навчанню, як дома. І пригостив найкапітальнішим з латинсько-російських словників. Дещо зацікавлена незвичним довкіллям, Гільда здалася «господареві» просвітленою і доброю. Також розумною: з двох можливостей вона завжди вибирала гарніше, чесніше, важливіше... Все було в ній, як звичайно: висока-висока рама крихкеньких плечей, порожні груди, розлогі й пласкі скельця рогових окулярів, звабливий та ще й штудерно виплеканий світ зачіски... А найважливіше, що в юній жінці зникло настроєве недокрів'я. Сонце бризнуло у віконце.

Кириченкове бусурманство проясніло. З розпоротого лантуха сипонула пшениця, а Віктор не сумнівався, що рухне цемент! В заціпленому навіки обличчі блискало живе золото щастя. Порівнювати Івана треба було не з биком і не з горою: Кириченко — серце дзвона... Така міць, така цільність натури. Звичайно, плюс самовпевненість, плюс безцеремонність, плюс цілинний егоїзм вискочнця з крайньої хати на околиці села.

Віктор кількома наворотами любувався з-під лоба парою закоханих рук: як вони, не витримавши муштри, кидали на зшитки свої ручки й олівці, як вони просідали на розкритий словник погрітися, обнятися й цокнутися обручками. Очі Гільди й Іванові саме в той час вривувалися в латинський текст з потрібною силою, проте несподівано м'якли посеред абзаца і намагалися вибратися з мережки рядків, щоб почати герць заново. Чудотворна влада почувань.

Читальна зала до того опустіла, що острів Кириченків і Віктора ненадовго став осердям Атлантиди. Рівно о десятій годині погасло сонце над цілим світом. Крізь рівнобіжники віконних пробіи у світ цей ринула ніч. Засклені просвіти темної залі були, як профіль гідроелектривні, греблі. Залита електрикою — в тінявих берегах срібні озера на меблях і стінах! — порожня бібліотека здалася нікчемною спробою заперечити ніч, перяскравленим камуфляжем, оманною. На дні вестибюля загорілися запасні вогники. Востаннє грюкнули двері університету. Вулиця сива, плямиста: плеса і лілії світлотіней. Понад її кам'яним берегом чорний острів, — загін голих дерев.

Оперову площу в той зимовий вечір уява оздобила незгасною облямівкою, перетворила її на медальйон і герб: Вікторів Київ! Засипаний снігом іграшковий парк, знівечені морозом квітники та арка світляного моста над містом і Укра-



іною... Навіть між народами і країнами? Між сусідніми днями?

На світлі перед Театральним рестораном Іван і Гільда переглянулися: Віктор, дійсно, стояв над краєм пішохода, наче на вершині гори. І розглядав святковий майдан, наче гірське озеро в лісах!.. А потім він, розмова і ріденька ущухла, пішов з ними через площу, попід крамницями наступного кварталу і понад садочком Золотої Брами. Іван цілком покрижанів, а в середині палав. Гільда великим зусиллям волі відкладала намір запитати товариша, де він, власне, мешкає, куди це він так пізно прямує.

На розі Малопадвальної, біля дверей крамниці, Віктор враз зупинився і розкланявся. Кириченко і — тепер уже теж Кириченко — Штауфенберг помліли: мефістофельський наслідок заливав його обличчя хвилями, очі його тріумфували, розвеселилися губи. Віктор, як газету, цілу дорогу читав їхні почування, страхи і бажання. Бачив, не дивлячися, вгадував їхні переглядання, таємничі знаки й багатозначні потиски рук. При тому, це й образило, — він не сердився, а сміявся, розумів.

Добре, що Гільда не почала з ним воювати, не запитала, наприклад, чим так полонив його Оперовий майдан. Відповідь би була: «Ще не всі люди, що оселедці з діжки!»

Добре, що Гільда не образила його, не запитала про наміри... Їхня крамниця, справді, відчинена до півночі. Ще довше працює лише універмаг на Фундуклівській і Хрещатику.

Іван Кириченко, радянський службовець, і вісімнадцятилітня дружина його німецького роду ще зросталися, ще пристосовували свою ходу: у всьому шукати «середнього пропорційного». В одну картину мусили вrostи широке бобрікове і довгов'язе чорної шерсти пальта, штучного хутра шапка з солідними заворотами й чорна, кордон синіх ромбів над чолом і потилицею, в'язанка з китицею, два портфелі, препарадний велетень на ремінні й старанно бережений недоносок. До символу визріла карикатура! Разом з тим, чим тут нехтувати? Що зневажати?

В душі не бракувало інтересу до — закоханих? — товаришів. А поготів — цікавості до студентського подружжя, визнання сміливості і — не безсумнівної — рації таким чином унормованого побуту, так укладеного пляну життя.

У цей вечір, уперше за три тижні, Віктора приваблювало звичайне перекреслення мінусів, бажання оздобити листочки душі хрестиками, плюсами, надіями. Також дві вже новорічні візити до професора Сенченка враз перетворено було на чистий успіх.

Зразу після повороту до Києва Віктор заніс на Інститутську свій рукописний архів... А з приводу кожної речі в ньому треба було сказати кілька слів. Схоже: виправдатися, попрохати про узгляднення віку перекладача і завдання школярського перекладу, інакше кажучи, обставин.

Глухий і німий, професор щоразу нахилився до столу й брав манускрипт за манускриптом в руки і читав кожен з них, проглядав, знову налягаючи на більще крісла. До найдавніших рукописів, до найпотрібніших попереджень діло не дійшло: Федір Іванович, усміхнений, здивований, майже наляканий зливою весінньої енергії, встав з-за столу і поклав руку юнакові на плече. Глянув йому в очі й вибачився. Через п'ять хвилин за Віктором причинилися двері.

Через тиждень, хвилинка в хвилинку, Віктор знову опинився перед тим самим, дійсно, як летовище вночі, столом. Професор — у кріслі. Мова, не випадково, відразу зайшла про «Дві редакції „Вертера“ Гете»: деталізований відчит, підсумок спостережень і заключення про літературу, обґрунтування Вікторового рішення обмежитися, дослівно, порівнянням текстів. Бо «Вертер» «патологічно суб'єктивний» початок довгого ланцюга автобіографічних творів Гете, це завдання для гетезнавця. Для такої праці треба вивірити цілу гаму прозаїчних і віршованих писань генія, треба збагнути характер і міру автобіографізму в чотиричленній лінії «Фавста» й також у чотиричленному «Вільгельмі Майстері». А ледь замасковані визнання фундаментальної у своїй щирості, фундаментальної і в переосмисленні фактів «З мого життя. Поезія і правда»!.. Тільки уявити собі таку велич!

Скалки Гете — Фавст, Мефістофель, Майстер... Демонізм і ворожа моралізаторству людяність. Особа серед життєвого ярмарку і спроектована в безконечність, в алегорію, в символ... Сам письменник нарік свої твори так: «скинуті шкірки ящірки», «сліди мого життя», «шмаття мого життя»!

— Одну можливість бачу, — закінчив монолог Віктор, — досліджувати романи Гете порівняльно і в сукупності. Корпус, принаймні, його прози!..

Професор Сенченко дійсно захвилювався, засміявся. Рука його безпотрібно смикнула вилогу, зеленкуватого, як тютюн, піджака. Його баска голова, сіра вирізка волосся наклеєна на завуштя й потилицю, і рвучка шия раз і вдруге спробували позбутися крохмалевого ярма. Чорні очі, насправді темнокарі, заіскрилися. В ту ж мить вони набралися найшляхетнішою на світі вологою.

Дивно, проте професор не зіскочив з крісла: сидючи задумався над важливим, фактично, рішенням. Про тяжкість текстуальної аналізи висловився чітко, проте обережно. Голосніше додав, що він чекав у даному разі компілятивної праці з коротким оглядом приступної літератури, з посиленою критикою авторів і з натяком на особисті спостереження студента першого курсу.

— Отже, — докінчив професор, — домову про «Вертера» залишаємо в силі? Але дослідимо, радше порівняємо, дійсно, дві редакції роману? Побіжний матеріал розщипимо на низку тем, завдань, і прилучимо до великого дослідження про романи Гете!

— Дослівно! Бо теми це наскрізні. Наприклад: автобіографізм прози Гете... Виходить, що частково й теоретичні завдання підлягають рішенню негайно. Або: «Епістолярна форма у Гете»... Треба проаналізувати записи «Вертера» і, наприклад, структуру розділу в романі «Вільгельм Майстер»... Чим, справді, Федоре Івановичу, пояснюється нахил Гете перевантажувати початок розділу зámками й мурами філософського змісту та ще й запускати під них хвилі психологічної аналізи? Яке захоплююче завдання, Боже, Боже! З чим треба пов'язати цю особливість стилю «Вільгельма Майстера»? З ясною натурою автора? З його практицизмом? З його жадобою до пізнання об'єктивного світу й антипатією до переборщеного суб'єктивізму, до Сократового гасла: «Пізнай себе»? З його теорією жанрів і стилів? З ідеєю про класицизм і романтизм? Може, це просто «комунікативність Гете», його доброта, добродійність, мудрість? А може, тільки звичайна особливість стилю того часу або заперечення тогочасної традиції! Я ж, Федоре Івановичу, ще нічого, нічого не знаю!

— Ви вже мало знаєте, Вікторе! Ви нічого не знатимете років через сорок або п'ятдесят, як напишете десяток томів монографій, досліджень, праць!

— Бо творець, — пожартував Віктор, — витрачається на книги. Випаровується, так би мовити, на вогні альтруїзму.

На професора Сенченка, сумніву не могло бути, вже чверть години чекав його асистент Леонид Іванчук.

— Обидві є в нашій Фундаментальній бібліотеці. Перша з них також на Подолі.

— У Фундаментальній бібліотеці? — мав намір перепитати Віктор, але Федір Іванович його вже не слухав. З бібліографічної картки, як лікар рецепт, написав вказівку на дві додаткових книги:

Курт Форстройтер, «Німецьке „Я"-оповідання», Берлін, 1924;

Кете Фрідман, «Роля оповідача в епіці», Ляйпціг, 1910.

Вийшло, що господар з усієї сили виштовхував гостя з хати. Проте Віктор відходив на раніше заготовані позиції з боями, з гураганним вогнем. Він поспішав довідатися про деталі розмов Гете з Наполеоном, другого й шостого жовтня 1808 року, в Ерфурті й у Ваймарі.

— Федоре Івановичу! Таллейран фактично був свідком лише початку авдієнції? Потім розмова відбулася au pair? Що насправді Наполеон сказав про «Вертера», за віщо роман критикував, так і не відомо? Нотатки канцлера Мюллера це єдиний документ?..

— Мюллер переказав слова Гете.

— А сам Гете, значить...

— Є дещо в листах. Усі свідчення про побачення з Наполеоном — пізніших років. У 1814 році Мюллер нагадав Гете...

З малої вітальні, на підмогу професорові, вийшов ніжнюсінький чистунчик Леонид Іванович. Під сорок років тугуб у нього ледь-ледь набубнявів, а голова з лисиною двома ріжками — мислителя, радше феноменально тямучого юнака... Очі — індуса.

У розмову він не втрутився. Лише, як біля вогнища, червонів, а на прощання, мов з вікна вагона, махнув Вікторові дитячою ручкою, поклонився. Віктор на сходах звів дух і озирнувся.

Федір Іванович з роздумом причинив двері. Рівно на годину залишився з Леонидом Іванчуком, горішком, до речі, дорогоцінної породи... Він так і вабить, запрошує... помилитися! Всі триста шістдесят градусів зрозуміння. На сто вісімдесят розкинулася поступливість найрізноманітніших гатунків... Зате решта квадратури — пронизана спектрами діаманту! — вибагливість, твердість!

Консультація у професора вдалася діловою. Адже добре, що більша половина надхнення залишилася «вдома». Навіщо йому, Вікторові, розповідати, а Федорові Івановичеві знати, що київському студентові з Полтави симпатичний консерватизм серця Гете й поступовість його розуму? Чи дуже цінні, оригінальні його роздуми про порівняння українського характеру з німецьким?.. Віктор зміг би з двох рядків «Років навчання Вільгельма Майстера» — «Лише всі люди творять людство, лише всі сили в їхній сукупності творять світ» — за вечір виростити гуманізм й універсалізм великого німця в усій їхній багатогранності, розгалуженості, складності... Та чи пасує таке зайняття професорові університету? Чи треба було Федорові Івановичові повідати кілька загальновідомих афоризмів олімпійця? Наприклад, про користі від старанности або про спасенність мовчанки!

Настрій був збуджений, навіть бурхливий. Разом з тим не мажорний, у мінор. Давалося взнаки незадоволення собою: яка нахапаність — не знань! — відомостей! І, з усього проглядає, — примат уяви, поетичний нахил до будування пірамід!..

Віктор не пожалів, що довго петлював містом і погуляв попід музеями потойбіч парку. Висновок по довгих роздумах виявився простим: на цей раз професор Сенченко погодився з самовільним звуженням у трактуванні теми, йому навіть сподобався підстрижений «Вертер», одначе, рано чи пізно, йому набридне лихо, а не учень... Може, краще рівенькими покосами жати, за розкладом, лекції й слухняно опрацьовувати вказану літературу з усіх чисто предметів! Оце й буде «освіта». Все одно, голубчику, вище носа не плигнеш!

А ранок, а наступний день: несподіванка.

Безбарвна, навіть страшна в цю мить, така бліда, бузкові губи, Гільда Штауффенберг-Кириченко підійшла до Віктора і хитнула, мов у неї оленячі роги, показною зачіскою в бік деканату. Очі її при тому зиркнули загадково, майже

глузливо, пальці її, бурульки, бавилися олівцем... Але в деканаті на Віктора чекав не міліціонер, а Федір Іванович: призначив побачення після третьої пари лекцій, гукнув юнака ще раз — і познайомив з професором Дубовичем:

— Віктор Лисенко, моя знахідка, — і він засміявся. — «Пробшу, Якове Михайловичу, „любить и жаловать”!».

Проминуло кілька годин. З деканату в коридор вийшов професор Сенченко, слідом за ним, з важезною «таксою» в руці, червоний і до краю збентежений Віктор Лисенко. По східцях Федір Іванович збіг з такою швидкістю, так сміливо переплигував їх, що юнак відставав від нього рівно на чверть путі. Коридором пішли нога в ногу. По-діловому й мовчки.

У деканаті професор Сенченко, дещо офіційно чи одну йоту святково, пояснив новину кількома відрубними реченнями.

З сьогоднішнього дня Віктор працюватиме у Фундаментальній бібліотеці. Щоправда, стіл йому відступає Федір Іванович, проте обслуговуватимуть студента на загальних засадах, на рівні з аспірантами, викладачами й професорами університету. Подруге, треба Вікторові знати, що бібліотека має ключі від шухляд столів. Отже, в разі потреби, книги забираються на полиці, в обіг... Але без домови це трапляється дуже рідко.

І це все.

Хто дозволив студентові засісти й працювати у Фундаменталці? На якій такій законній підставі? Віктор навіть не заїкнувся розпитувати.

Подякував двома словами, стримано. Але все одно розхвилювався і зиркнув на вчителя так, що Федір Іванович задоволено посміхнувся і тут же, посеред деканату, перед столом Анастасії Іванівни, поклав руку на Вікторові плечі. Обняв.

*Далі буде*

## Чотири поезії

*Ліда Палій*

### ДАВНО НАБОЛІЛЕ

В гарячі ночі ветха хата,  
розпечена коробка,  
дзвенить москітами.  
І тому, що тіло щемить їддю,  
а постіль жарить вогнем,  
мені маряться вентилятори.  
Йду до вікна пити вітру,  
а його немає.  
Вітер хтось забрав  
разом з часом.

Незримі поїзди  
ячать чужими голосами,  
заглушують нічні цикади,  
що шерхотять  
десь в морелевому саду  
мов трави гарячі.  
За лапатим віттям дерев  
спалахують і гаснуть фари,  
а вслід за ними  
чвалає кошмарне хльоскання  
автомобільних шин.

По той бік шосе  
дисонансом моргають світла,  
манять на газолінну станцію.  
І піду знову босоніж  
по теплому асфальті  
і принесу в липких руках  
своє щастя  
в холодній пляшці «Орендж Краш».

1969

\*

Із вечора шибки дзвеніли  
крижаним дощем.

А за вікном, серед зими  
 маїлось дерево.  
 Розколивалось, роздзвонилось  
 китайською скляною цяцькою.  
 У світлі ліхтарів  
 гілки сахтіли золотом  
 і милувались у льодовому дзеркалі.  
 Не бачило воно там смерті білої?

Вночі біля світел  
 закружляв крилатий сніг,  
 закутав гілля тужавим лантухом,  
 згасив яскринки,  
 дзвеніння заглушив.  
 У засвітній білявій порожнечі  
 стогнало дерево  
 і кулаками забарабанило об дах  
 так болісно і важко...

Ранок пахтів зеленою смертю  
 і бузиною.  
 Під пнем з роз'ятреними ранами  
 закостенілі пальці віття  
 вп'ялися в синій сніг.  
 Сонце, оплакуючи дерево,  
 припустило рожеві прапорці  
 до півцогли обмерзлих антен.

1968

\*

Хмари чавлять бузок,  
 він олов'яно важко пахне.  
 Несу тверді китиці на плечах  
 разом із спогадами чужих садів  
 із мряковинного прасвіту дитинства.

1968

## РАТУША В ТОРОНТО

Мое місто на площі коло нерівних веж ратуші,  
 які спиною відвернулись  
 до шотляндсько-пресвітеріянського минулого,  
 і двома долонями хоронять паросток чогось нового.  
 Мое місто там, де влітку  
 росте абсурдна скульптура,  
 а потім в'яне в галеріях...  
 Мое місто на площі, де в соняшні дні

«діти квітів» грають на гітарах.  
Мое місто на площі, де я дуже молода.  
Мое місто на площі, де я відвічна...

Нову ратушу знаю сім років,  
тебе ж сім місяців.  
Ти з ратушею одне, ти теж відвернений плечима  
до старого міста.  
Учень МекЛуена, ти відчуваєш нову добу  
і ти розгублений...  
Коли Канаді вибило сто років,  
між бумерангами веж опівночі  
вибухали фоєрверки  
і пульсували в твоїх очах.  
Ми бралися за руки  
і нам хотілось плигати в фонтан.  
Бо тільки біля ратуші розуміємо одне одного,  
бо тільки тут нас розуміє світ.  
Тут я так дуже люблю своє місто,  
тут я так ненавиджу його...

Перед Різдвом ховаємось  
від червоно-зелених традицій  
під престіл нової ратуші.  
Безлисті дерева й білі світла на них  
у дощові вечори пливуть по бруку.  
На старій вежі повня годинника  
нагадує час, що летить коміть-головою.  
Тоді думаю про сніг на бароккових банях  
і чую дзвони...  
Тут мое місто,  
тут чуже місто...

1967



## Із записника

Яків Гніздовський

1965 року, перебуваючи в лікарні, Яків Гніздовський уклав мемуарно-біографічні записки, до яких поставився так, як і до своїх малярських і графічних праць. У намаганні дійти до присутнього він вилучив з тексту все, що йому здавалося надто персональним і що могло бути спірним. У такій, автором сильно обтягій формі, цей текст під заголовком «Пробуджена Царівна» був надрукований як вступ до виданої 1967 року «Прологом» книжки «Гніздовський». З дозволу автора друкуємо декілька уривків, що тоді не ввійшли до згаданої монографії.

Мені часто доводилося бачити, як людина здібна себе трансформувати. Але найбільш ясно я побачив це під кінець війни на провесні 1945 року. Тоді мені вперше довелося пережити бомбардування. Коли вибухи втихли, люди обережно виходили на освітлені вогнями вулиці і були немов нетлі. Вони зустрічали незнайомих природно і приязно, говорили з ними, немов з близькими. Ще вчора ті самі люди переходили одні повз одних байдуже і не звертали на інших уваги. Нормально, якщо це нормально, люди все більше й більше віддалюються від себе. Їх почуття все далі холодніють. Це, мабуть, є ознака цивілізованої чесноти не втручатися в особисте життя і приватні справи людини навіть тоді, коли вона конає біля ніг юрби, що рухається. Кілька годин перед тим, наприклад, мужчина не міг говорити до незнайомої без обопільної підозри й обопільних задніх думок. Я тоді вперше пережив насолоду чистого, незакаламученого знайомства, приязні і, мабуть, любови. Тоді я вперше ясно збагнув, які речі важливі, а які нам такими тільки уявляються.

Після бомбардування я ішов з незнайомою мені до того дня жінкою з дільниці, у якій було моє помешкання, що від кількох годин уже не існувало, до моїх знайомих. Я знав, що там ще була частина незруйнованого підвалу. Ми ішли і навіть не згадували про те, що бачили і недавно пережили. Коли страхіття переллються через край, людина вже не в силі їх сприйняти. Думаю, що з них навіть не можна робити літературу. Бо чому спогади з останньої війни в більшості такі сірі і неглибокі? Трагедія сягає тільки до границь свідомості і до меж спроможности людського сприймання, а те, що сталося цієї ночі, переллялося через край. Цього було забагато, щоб

його сприймати, оцінити і висловити. Це був немов якийсь величезний молот, що за одним ударом убив тисячі людей, а решті відобрав здібність сприймання. Це було щось з нескінченности часу і простору, яких людина не може збагнути.

Дорога моєї супутниці була та сама, що й моя. Ми рахували через купи слизького від дощу і льоду каміння і потрощеної цегли. Здебільшого ми мовчали, немов ненароком перекидалися словом про те, що нам притрапилося тієї страшної ночі, лише кілька годин тому. Я втратив усе, що мав. З помешкання залишився у моїй кишені тільки ключ, і я вагався, чи маю його кинути на купу каміння, де колись стояв дім, а в ньому невеличка винайнята мною кімната. А моя супутниця втратила цієї ночі дванадцяттеро членів своєї рідні, усіх. Вона єдина врятувалася тим, що перед налетом поїхала відвідати знайомих на другому кінці міста і вже не могла повернутися до своїх.

До нас долучився молодий гіндус, що звідкілясь з'явився з мряки диму. Ми не могли з ним порозумітися. З папірця, що його він тримав у закостенілій руці, ми дізналися, що йому лежала дорога в тому самому напрямі, що й наша. Ми пішли втрійку, алеж зразу постерегли, що гіндус був хворий. Він мав астму, і йому було важко проходити по купах каміння і цегли. А вже наближалася ніч. Коли б ми за дня не добилися до нашої мети, ми були б змушені ночувати серед руїн. А молодий гіндус мав астму і не міг іти. Ми зробили з моєю сусідкою коротку нараду очима. Очима ми дійшли згоди і пішли. А гіндус залишився.

Я втратив багато моїх близьких і найближчих, але нічий очі не стоять передо мною так виразно, як очі цього молодого гіндуса, якого я ніколи не бачив перед тим і знав, що ніколи більше не побачу. Він, мабуть, присів на озлизлому від дощу камені і тупим поглядом дивився, як ми віддалялися і зникали в задимленій передвечірній сірині. Я не мав сили оглянутися. Я знав, що на холодному камені я не побачу більше молодого гіндуса, а побачу самого себе.

\*

Десь у 1951 році я намагався вяснити собі причини кризи станкового живопису. Мої міркування були навіть надруковані в «Українській літературній газеті» у квітні 1953. Я прийшов був до таких дуже загальних висновків: коли існує криза, а по-моєму вона існує довше, ніж про це говорять її зовнішні вияви, то ця криза вийшла з самої суті станкового живопису, іншими словами, станковий живопис сам був причиною своєї власної кризи, і, як показав найновіший досвід, він і сам намагається дати собі з нею раду і робить це таким, йому тільки властивим способом, що не дає багато надій на задовільну і тривалу розв'язку.

Історія станкового живопису коротка, але незвичайно динамічна. З допомогою гнучкої і на все податливої олійної

техніки цей новий живопис ще перед появою кольорової фотографії досягнув спромоги віддати ілюзію тривимірної дійсності. Ця ілюзія так опанувала тодішній смак, що від Ренесансу всі інші, колись незалежні роди мистецтва, почали змагатися за віддання ілюзії дійсності. Вони заходилися вперто копіювати станковий живопис. Вже на початку нашого віку він почав організувати акцію, спрямовану не тільки на визволення занедбаних родів мистецтва, але часто, не зауважуючи того, проти себе самого. У наш час станковий живопис немов би відчув глибоко закорінений внутрішній голос сумління, він почав бити себе в груди і патетично визнавати свою вину. Але він не позбувся віри у свої необмежені можливості. Тією самою гнучкою (але не так уже на все податливою, як на перший погляд може здаватися) олійною технікою він тепер намагається показати, як мав би виглядати стиль і характер поодиноких родів мистецтва, які під його ж тиском перестали існувати. Він тепер намагається відчути і вжитися в характер найрізніших родів мистецтва, з прикладними включно, і то в найширшому історичному і географічному засягу, і намагається створити для них плян і стратегію їх визвольної боротьби.

Він сьогодні пише щасливу, майже соцреалістичну, картину їх відновленої незалежності. Сьогодні помінялися й ролі: тоді як, почавши від Ренесансу, всі інші роди мистецтва копіювали станковий живопис, тепер він у свою чергу намагається копіювати їх. Ще треба ствердити, що коли копіювання станкового живопису означало не зростання колись незалежних мистецтв, а їх упадок, то протилежну ситуацію, в якій сьогодні опинився станковий живопис, історія також, мабуть, не буде міряти іншою мірою.

Ці тенденції у великій мірі є наслідком відчуття якоїсь ще не зовсім ясно усвідомленої причиновості та закономірності мистецтва і життя, бо вони завжди разом співдіють і себе взаємно пояснюють. Додаткове вияснення до моїх міркувань про кризу станкового живопису я знайшов кілька років пізніше там, де найменше сподівався, у нью-йоркській підземці: у вагоні підземної залізниці на Бродвеї я сидів одного разу біля робітника-негра. Неприродно опасистий, він, мабуть, повертався з довгої і важкої праці, бо виглядав смертельно втомлений і, здавалося, не міг перемогти сну. Потім його ще заколисував, і він, як мішок, звалився на мене. На мое щастя, на черговій зупинці він прокинувся і випростався. Я використав догідний момент і скоро пересів навпроти. Там сиділи молоді негри. Я сів біля них. Один з них кинув на мене поглядом, немов кажучи: «Ну, тобі пощастило вирватися».

На звільнене мною місце сів інший пасажир, що тоді ввійшов до вагона. Він був порівняно молодий, в окулярах, виглядав на якогось урядовця. Тільки вагон рушив, як мій сусіда, від якого я щойно пересів, звалився на нього і так у непорушній, для урядовця напевно не в надто вигідній позиції, вони проїхали кілька зупинок.

У Нью-Йорку ніхто ні на що не звертає уваги. Кожний цікавиться тільки своїми справами. Але по очах присутніх було видно, що вони бачили цю сцену: мали вироблену думку про неї. Навпроти сиділи молоді негри. Вони сміялися і весело розмовляли. Видно було: обговорювали сцену, що їм мали перед собою. Раптом один з них з інтелігентним обличчям (можна про нього сказати, що він добродушно, але радо втручався і не в свої справи, а ще найбільш правдоподібно — був радий у всьому бачити гумористичну ситуацію) підступив до урядовця в окулярах і запропонував йому помінятися місцями. Не знаючи його ближче, важко догадатися, які мотиви спонукали його це зробити. Його обличчя було надто добродушно усміхнене, щоб його підозрівати в шуканні зачіпки чи бажанні випробувати, як на те зареагує урядовець. Він, видно було, збентежився. Якийсь час не знав, що сказати, а потім промовив дивно рішуче: «Дякую, мені дуже приємно». І дав знак, що має на увазі двістіфунтовий мішок, що якраз у той час обернувся на його грудях і голосно захропів.

Читач уже хай сам зробить висновок про щирість урядовця і добрі наміри молодого негра, що хотів з ним помінятися місцем. Але він повинен бути обережний у висновках, що виглядають як надто очевидні і samozрозумілі. Це було б надто легко сказати, що урядовець був нещирий і що він так повівся з страху чи тому, щоб не викликати авантюри, яка в таких випадках більш ніж можлива. Він міг бути боягузом, міг бути нещирим, але він також міг сказати правду, що сусіда, який звалився на нього, робив йому тим якусь нез'ясовну приємність.

Це, мабуть, важко зрозуміти, але сьогодні є багато незрозумілих речей. У наш час не тільки згаданий урядовець, але і весь Захід сплачує якийсь борг. Тут мова не тільки про фінансову допомогу т. зв. недорозвиненим країнам, але й про намагання передати в їх руки керівництво і відповідальність за долю сьогоденішнього світу (як в Об'єднаних Націях). Сьогодні моральне право по стороні новопробуджених сил.

Західня людина, яка ще недавно з такою непогамованою енергією завойовувала колонії, щоб здобути славу і сировину для своєї індустрії, тепер джипом пробивається через африканські джунглі в пошуках за новим ідеалом (бо у своїй країні вона втратила віру) і за новим типом краси, вищої і більш досконалої від її власної. Мистець не клопотався здобуванням колоній, але він, як чутлива плівка, здогадався перший про потребу сплачувати борг. І він уже на початку нашого віку вислав перший внесок. Сьогодні він, і зрештою весь Захід, роблять це вже систематично. Урядовець у нью-йоркській підземці, у тому самому пляні, також давав свою скромну частину.

Сьогодні, коли ми вже глибоко увійшли у другу половину 20 віку, виглядає, що мистець уже й виплатив свою частину, і чеки, які він за звичкою висилає далі, повертаються

до нього з допискою, що не є компліментом для його винахідливості й оригінальності. На його столі вже, мабуть, від якогось часу лежить пригадка про нові його (й усіх нас) зобов'язання. Сучасний мистець стоїть перед новим усвідомленням. Відкривати відкрите вже не оригінально.

Станковий живопис уже відкрив у нашому віці цілу географічну й історичну скалю найрізніших родів мистецтва, забув тільки про себе самого. Сьогодні, коли він хоче зробити свіже відкриття, його, може, найбільшим відкриттям буде — відкриття себе самого. Небезпека тільки в тому, щоб станковий живопис, повертаючися блудним сином знову до себе, не відбився бумерангом і не впав знову в улюблену крайність, у якій він так довго борсався і з якої йому так важко визволитися.

\*

Не буду входити в причини, скажу тільки, що я донедавна не користувався найновішими винаходами для улегшення чи уприємнення щоденного побуту. Моє життя й без того тоді було порівняно легке, і я не відчував особливої потреби його штучно уприємнювати.

Я тоді не мав ні телевізора, ні холодильні, ні електричного млинка до кави, ні електричної машинки до розбивання яєць на піну, ні електричної голярки, ні машини до прання, ні електричного ножа, ні електричної зубної щітки, ні косарки до трави, ні автомобіля, ні власного дому.

Тепер усе це в нас є. І тепер я почав дивитися на речі з іншого, ніж досі, погляду. Мабуть, з такого, як усі інші люди, що вже віддавна посідали вищезгадані предмети домашнього вжитку. Тоді я не звертав уваги на їх розмови, що їх вони вели, і деталі цих розмов не залишилися у моїй пам'яті, але пригадую собі, що ці розмови були рясно переплетені такими словами, як хижакі, шакали, гієни... Хоч вони це висловлювали з натиском і в їх голосі можна було відчути злість, я до того не прив'язував особливої ваги, бо відомо, що людина цікавиться в головному тим, що її особисто заторкує. Їх піднесений тон я приймав за вислів подратування. Я вважав, що їх різкі заяви були тільки метафорами. Але коли мені попсувався телевізор, я побачив, що це не були метафори.

Коли я переступив поріг робітні, що ремонтувала телевізори, я побачив за низькою перегородкою хижака, хижака у ясносірому халаті. Я, очевидно, злякався, але мій страх був дивний, як дивний був хижак, що дивився на мене. За його пронизливим зором я бачив такий сум і таку приреченість, немов би він був мою, а не я його жертвою. Я міг був жбурнути телевізором у хижака, міг був вискочити з робітні і затріснути за собою двері. Але я цього не зробив. Я стояв, немов би вкопаний, і не відривав погляду від хижак-

ка. Я думав тоді тільки одне: як мені почати розмову, щоб якимось необережним слівцем або інтонацією не вразити і не настроїти проти себе того, кому я віддавав під опіку телевізор.

Коли я так думав, від якого слова почати б розмову, він зручним рухом відкрив задне вічко мого телевізора, заглянув у середину, витягнув кілька ламп, знов їх затиснув на місце, сказав прийти у п'ятницю коло п'ятої години. Кілька хвилин перед п'ятою у призначену п'ятницю я знову переступив поріг робітні. Заплатив за роботу і за нові частини, які треба було змінити, взяв перед себе телевізор і подався додому. Я негайно влучив його, він ніби бездоганно працював, але за якусь чверть години почав невиразно шаркотіти, потім блимати, потім кілька разів видно запахкав і згас. Я знову відніс його до робітні. За тиждень він мав бути направлений. За тиждень, у визначений мені час, я прийшов, заплатив за роботу і за додаткові частини, які, як виявилось, треба було ще змінити, але телевізор знову відмовився працювати. Я знову відніс його до робітні, знову заплатив за роботу і за додаткові частини, які знову треба було змінити, але він далі не працював. Я ще раз мав його нести до направи, але вже не носив. Не тому, що кошти направи вже перейшли суму, за яку можна було б купити новий телевізор, але тому, що втратив віру.

Тоді в порожнечу моєї знеохоченої душі ввійшла з пропозицією дружина. Виглядало, немов би вона тільки чекала на цю хвилину: «Я тобі казала, що краще було купити нову телевізію». Вона висловила це з такою певністю, немов би давно знала, як обернеться справа направи нашого телевізора, тільки з делікатности не хотіла мені перечити і про це раніше мені не згадувала. Тепер вона так часто повторювала своє твердження, що вкінці я й сам повірив, що в даній ситуації для нас дійсно не було кращого виходу, як купити новий телевізор. І ми купили. Він покищо бездоганно працює, але як довго?

Говориться про те, що індустрія зумисне випускає слабої якості товар, щоб робітники мали все нову працю, а фабрики все нові ринки. Але мені важко повірити, що індустрія це робить за згори визначеним пляном. Вона надто заклопотана жадобою зиску і плянами, як усунути конкуренцію, щоб могла ще думати про свою будучину. Інакше не було б часто такої абсурдної надпродукції. Причина цього частково в тому, що виробництва ощаджують на якості сировини, як й у вимозі, щоб робітник давав все більшу й більшу продукцію. Але головна причина в людській ілюзії. Сьогодні панує переконання, що машина весільна. Людина мала б тільки ранком влучити її, а потім вилучити або передати другій зміні, ну, й час від часу організувати страйк за підвищення заробітної платні і скорочення робочого дня. Але машина сьогодні ще не в силі і ледве чи колись зможе все зробити за людину. У цьому причина багатьох непорозумінь, що за-колючуть людські взаємини.

Боюся, що нашому телевізорі також буде недовгий вік, і ми вкоротці знов станемо перед альтернативою: купувати новий чи ремонтувати старий? Коли б ми вирішили зробити це друге, то тільки з глибоким недовір'ям і з терпким почуттям, що ми цілковито залежні від механіка. Я не визнаюся на телевізії і тим самим зданий на ласку спеціаліста. Я свідомий того, що недовір'я родиться з незнання. Коли мій приймач відмовиться працювати, я не знатиму чого йому бракує. Можливо, в ньому треба, як звичайно говорять механіки, змінити багато частин і тим самим наразитися на значний видаток. А, може, треба тільки докрутити шрубку? Я не знаю і не можу позбутися підозріння.

Можна не купувати телевізора і так вийти з ситуації. Але усього не можна відкинути. Через телевізію, радіо і пресу передаються повідомлення, що для всіх обов'язкові. Вас ніхто не силує читати пресу, слухати радіо і бачити телевізійні передачі. Але спробуйте прогавити реченець плачання податків. Вам скажуть, що це було оголошене в пресі, що це передавали через радіо і телевізію. Вас ніхто не буде питати, яке ваше ставлення до цих засобів комунікації. У тому місці компютера, де вміщена ваша екзистенція, світло буде так довго блимати, поки вас присилують пам'ятати про цей день. Хіба зирвати з системою і жити в лісі? Але де зупинитися? Хіба ще десь у пралесі, де ще не перетягнули електричних дротів і ще надто тяжко ходити агентам податкового уряду, людина могла б вільно жити. Але ледве чи й там вона могла б сьогодні існувати. Вона вже звикла до іншого життя. Вона розніжена і втратила потрібну відпорність. Зрештою, повертатися назад і повторювати власну історію?

Я міг би вписатися на вечірні курси і тоді міг би сам ремонтувати свій телевізор. Я мало не зробив так. Але я не можу не бачити, що це ще не був би кінець моїм турботам. За рогом чекатимуть і далі на мене спеціалісти від водогонів, від електрики, від льодівні, від автоматичної пралесі, від машинки до писання, від електричної машинки до голення і ще багатьох машинок.

Читач може мати враження і судити мене за те, що з мене говорить незнання, а з тим і обурення з того, що я поставлений у залежність від тих, що більше від мене знають. Частинно це так.

Передусім я не хотів би бути несправедливим. Багато спеціалістів я знаю особисто. Деякі з них мої близькі приятелі. Коли б ви бачили, як один з них піклується квітами, як він щоденно годує пташок, як кожного вечора ходить з собачкою гуляти, ви сказали б, що милішої від нього людини немає. Мабуть, й інші підливають квіти, годують пташок, ходять з собачками гуляти, про них сусіди говорять як про наймиліших людей. Вони змінюються тільки тоді, як переступають пороги своїх робітень. Сьогодні кожний у якійсь мірі спеціаліст, інакше не міг би існувати, і кожний у своїй робітні зазнає подібної метаморфози.

## Теорія і дійсність (II)

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ,  
ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ БІЛЬШОВИЗМУ  
В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

Григорій Костюк

В. Ленін у жодній мірі не хотів визнати права за єврейським Бундом бути окремою партією єврейського пролетаріату, очолювати цей пролетаріат і координувати його боротьбу з боротьбою російського пролетаріату. У цитованій вже нами статті «Нужна ли самостоятельная политическая партия еврейскому пролетариату» В. Ленін писав:

«Проголошення Бунду самостійною політичною партією... довело до абсурду основну помилку з національного питання».<sup>21</sup> Він (Ленін), мовляв, не розуміє для чого єврейському пролетаріатові мати свою окрему партію? Адже все, що потрібне для забезпечення основних прав єврейських робітників, ясно записано в статуті РСДРП 1898 року.

«В усьому іншому потрібне найтісніше злиття з пролетаріатом російським, потрібне в інтересах боротьби всього пролетаріату Росії».<sup>22</sup>

«Бунд — писав В. Ленін у статті «Мобилизация реакционных сил и наши задачи», — замість тих форм єврейського націоналізму, що розкладаються, розвиває інші, замість забобонів сіоністського націоналізму, він сіє забобони націоналізму революційного».<sup>23</sup>

Щоб захитати позицію Бунду, щоб збурити під ним ґрунт і показати, що його претенсії на окрему партію абсурдні, В. Ленін, у статті «Положение Бунда в партии», виступив з дивним уже й на той час твердженням, у якому ідею «про окремих єврейський народ» заперечував. Ідея ця, на думку Леніна, з погляду наукового — безпідставна, а з погляду політичного — реакційна. Прогресивним і єдино потрібним для єврейського народу є його цілковита асиміляція з населенням тої країни, в яку його доля закинула, а також — пере-

Початок див. «Сучасність», ч. 9 (117) за вересень 1970.

<sup>21</sup> В. И. Ленин, Сочинения, т. 5, стор. 248.

<sup>22</sup> Там таки, стор. 248.

<sup>23</sup> Попов Н. Н., В. Ленини о национальном вопросе. Москва, изд-во «Красная Новь», 1924, стор. 21. Далі писатимемо Попов Н. Н.



хід євреїв «від жаргону до мови того народу, серед якого вони живуть».<sup>24</sup>

«Єврейське питання стоїть саме так: асиміляція чи відокремлення? — І ідея єврейської „національності” носить виразно реакційний характер не тільки у послідовних прибічників її (сіоністів), але й у тих, хто намагається поєднати її з ідеями соціал-демократії (бундівці)».<sup>25</sup>

З уваги на такі погляди В. Леніна важко було думати про налагодження спільної акції. Бунд відповів на це цілою низкою статей і більших ґрунтовних памфлетів. Особливо систематично відповідав на ці напади Леніна нелегальний орган Загальної єврейської робітничої спілки Бунд — «Робітничий голос» (*Die Arbeiter Stimme*), що виходив багато років у Росії. Псевдонаукові твердження про конечність асиміляції єврейського народу потрібні для «Искры» тому, говорилося в багатьох статтях «Робітничого голосу», що ними її теоретики хочуть заховати свою шкідливу і реакційну централістичну позицію, що не сумісна з ідеєю свободи і соціалізму. Така позиція, об'єктивно, заперечує спільну боротьбу російського і неросійського пролетаріату з самодержавством на базі рівності. Вона вимагає від неросійського пролетаріату дальшої підлеглості, підрядності. Зокрема, на єврейський пролетаріат «Искра» завжди дивилася як на підрядну, службову силу в своїй централістичній всеросійській акції. Саме такий погляд на пролетаріат неросійських народів заслоняє «Искре» правдиве світло на національно-визвольні рухи і шкодить основному завданню визвольної боротьби — спільній, як рівний з рівним, боротьбі російського і неросійського пролетаріату з самодержавством.<sup>26</sup>

Ця боротьба більшовиків з Бундом ніколи не припинялася. Тут варто ще пригадати полеміку Леніна з чоловічим діячем Бунду проф. Ф. Лібманом 1913 року. Проф. Ф. Лібман у тижневику Бунду «Цайт» («Час»)<sup>27</sup> виступив був з критикою Ленінових поглядів на національне питання, що їх Ленін висловив у статті «Ліберали і демократи в питанні про мови».<sup>28</sup> У ширшому теоретичному нарисі під назвою «Критичні зауваги до національного питання»<sup>29</sup> Ленін присвятив Лібманові багато уваги.

<sup>24</sup> Попов Н. Н., стор. 23.

<sup>25</sup> Там таки, стор. 23.

<sup>26</sup> *Die Arbeiter Stimme* («Робітничий голос», соціал-демократична робітнича газета, орган Загальної єврейської робітничої спілки Бунд у Росії, Польщі і Литві, ч. 36, 1904. Архів Бунду у Нью-Йорку).

<sup>27</sup> Тижнева газета, орган Бунду. Виходив у Петербурзі з грудня 1912 до червня 1914.

<sup>28</sup> «Северная правда» ч. 29, 5 вересня 1913. Передрукована в збірнику В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 115—117.

<sup>29</sup> Там таки, Критические заметки по национальному вопросу», стор. 114—145.

На закид Ф. Лібмана, що позиція Леніна це позиція асимілятора, Ленін відповів загальником: мовляв, «усі марксистки нарізно і як офіційно єдине ціле цілком певно і недвозначно засудили найменше національне насилування, пригночення, нерівність»,<sup>30</sup> то яка ж може бути мова про асиміляторство? Але далі вияснюється, що асиміляція, тобто затрата своєї мови, культури, звичаїв і перехід на мову і культуру панівної нації, коли вона не гвалтовна, не насильна, а добровільна, до того ж зумовлена «всесвітньо-історичною тенденцією капіталізму до ламання національних перегородок», зовсім не є нещастям.

Ленін про це буквально пише так:

«Залишається та всесвітньо-історична тенденція капіталізму до ламання національних перегородок, до стирання національних різниць, до асимілювання націй (підкреслення Леніна — Г. К.), яка з кожним десятиріччям проявляється все могутніше, яка становить собою один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм на соціалізм».<sup>31</sup>

Щоб ще більше послабити позицію Лібмана і підмурувати свою, Ленін, виходячи з давньої (1844—48), і то хибної, пізнішим життям запереченої, позиції Маркса, посилаючися на Карла Кавтського і нелюбого йому Отто Бауера, а вже зовсім безпідставно посилаючися на статистику асиміляції (т. зв. *Melting pot*) у США, — твердить, що, власне, євреї не є жодною нацією. Вони — лише каста. А як каста, то вони повинні асимілюватися. Це єдиний для них шлях вийти з гетто, вийти поза «черту оседлости». Виходячи з цього погляду, Ленін приходять до такого прямолінійного і необґрунтованого висновку:

«проти „асиміляторства” можуть кричати тільки єврейські реакційні міщухи, що бажають повернути назад колесо історії».<sup>32</sup>

\*

Не менш енергійно Ленін воював і проти польської соціалістичної партії. Польську партію соціалістичну (ППС) Ленін також не вважав за законну провідну партію польського пролетаріату. Як стверджує один з дослідників поглядів Леніна на національне питання, був час, коли Ленін вважав, що гасло про незалежну Польщу було слухне в 19 віці, але воно втратило свою вагу і значення в 20. Це тому, що на сцену історії вийшов тепер пролетаріат, для якого національне питання має другорядне значення і який не робить собі з нього жодної панацеї».<sup>33</sup>

«Якщо ППС (Польська соціалістична партія, нинішні „фраки”), — писав В. Ленін, — пробувала 1898 року „за-

<sup>30</sup> Там таки, стор. 122.

<sup>31</sup> Там таки, стор. 123.

<sup>32</sup> Там таки, стор. 124.

<sup>33</sup> Попов Н. Н., стор. 5—7.

кріпити" погляд Маркса *іншої доби*, то це означало вже використання *букви* марксизму проти *духу* марксизму. Тому цілком мали рацію польські соціал-демократи,<sup>34</sup> коли вони виступили проти національних захоплень польської дрібної буржуазії, показали другорядне значення національного питання для польських робітників, створили вперше чисто пролетарську партію в Польщі, проголосили величезної ваги принцип найтіснішого союзу польського і російського робітника в їх класовій боротьбі».<sup>35</sup>

Отже, Ленін осуджував ППС за те, що вона на 2 конгресі Інтернаціоналу, у Лондоні 1896 року, домагалася офіційного визнання давнього погляду Маркса на ідею державної незалежності Польщі. Це, на погляд Леніна, було «використання *букви* марксизму проти *духу* марксизму». Ленін проти такої політики ППС. Він за ту групу лівих інтернаціоналістів, що на чолі з Розою Люксембург вийшла з ППС, створила окрему соціал-демократичну течію, знехтувала ідею національного питання, заперечила навіть Ленінове гасло про «право на самовизначення», поставилася вороже до ідеї державної незалежності Польщі і цілком солідаризувалася з централістичною позицією Леніна та його однодумців. І це цілком зрозуміле. Коли Ленінові пояснення програмового гасла РСДРП про «право на самовизначення» в дусі демократичного централізму й антифедералізму не викликали в люксембургіянців цілковитого заперечення, то орган ППС «Przedświt» (березень 1903) гостро заатакував цю позицію РСДРП, а Ленінові пояснення назвав «дивними» і «туманними».<sup>36</sup>

\*

Досить запеклу і послідовну боротьбу вів Ленін і з УСДРП — Українською соціал-демократичною робітничою партією. З моменту організаційного і програмового оформлення УСДРП (1905), РСДРП, а зокрема її більшовицька фракція, зайняла гостро-негативну позицію супроти неї.

Один з основників і провідних теоретиків української соціал-демократії Лев Юркевич, 1916 року писав про це так:

«Коли українська соціал-демократія, остаточно оформившись програмово й організаційно на своєму установчому з'їзді 1905 року, висловилася за об'єднання з російською соціал-демократією на основі автономії, то російські соціал-демократи протягом довгих, декілька разів відновлюваних, переговорів з нами найрішучішим способом заперечували

<sup>34</sup> Ленін має на увазі групу Рози Люксембург, що нехтувала національним питанням, заперечувала навіть Ленінове гасло «право на самовизначення», відновлення польської держави вважала за анахронізм і закликала всіх польських соціалістів ставати в єдині лави російської соціал-демократії.

<sup>35</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 210—211.

<sup>36</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 14.

об'єднання, пропонуючи нам „злиття”, від якого ми, звичайно, відмовились і на яке ніколи не згодимось»...

«... Російська соціал-демократія зустріла наш рух з перших днів його появи, з „глибоким обуренням”. Зі зростом нашого руху, і не дивлячись на те, що наша партія прийняла 1905 року цілком виразний соціал-демократичний характер і притримувалася послідовної революційної тактики, наш антагонізм з російськими соціал-демократами, що працювали на Україні, не тільки не слабшав, а постійно зростав».<sup>37</sup>

Боротьба йшла за впливи на маси, за організаційні форми, за програмово-теоретичні й тактичні постулати партії. УСДРП, природно, тереном своєї діяльності вважала Україну. РСДРП з цим ніяк не хотіла погодитися. Її агентура оснувалася по всіх великих українських містах і, йдучи, як влучно писав Л. Рибалка, «слідками урядової асиміляції й користуючись її наслідками, організовувала пролетаріят в українських містах, як російський пролетаріят», чим відривала його культурно і мовно від сільсько-господарського пролетаріату та селянства і «розбивала єдність робітничого руху на Україні та гальмували його розвиток».<sup>38</sup>

Боротьба ця в різні часи набирала різних форм і метод. Перший гострий конфлікт виник у рік організаційного і програмового оформлення УСДРП. Щоб внести замішання, розбити лави і послабити вплив УСДРП, уже 1905 року, при всебічній моральній, матеріальній і організаційній допомозі РСДРП, на Україні твориться «Українська соціал-демократична спілка при Російській соціал-демократичній робітничій партії». До «Спілки» перейшли навіть кілька провідних членів РУП-УСДРП (О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський, П. Тучапський та інші). І це без сумніву негативно відбилось на діяльності УСДРП. Заснування «Спілки», поза іншими об'єктивними причинами, було також спробою РСДРП шахувати українську соціал-демократію своєю агентурною філією і зірвати український соціалістичний національно-визвольний фронт з середини. Спроба не вдалася. «Спілка» виявилася сурогатом невисокої проби. Не будучи органічним витвором української національно-визвольної революційної боротьби, соціально однобічна своїм наставленням, вона швидко втратила свою живучість і контакт з масами. Зорієнтувавшись, що для РСДРП «Спілка» — лише засіб її безоглядної централістичної політики, від неї швидко відійшла значна частина українського елемента. Решта ж розплилася в сірій масі провінційного членства РСДРП. Диверсійна спроба із «Спілкою» показала, що для керівників РСДРП не бажано було мати партію з українським наставленням навіть у формі цілком лояльної автономної філії. Вони воліли ма-

<sup>37</sup> Л. Рибалка, Русские социал-демократы и национальный вопрос. Женева, 1917, стор. 30—31.

<sup>38</sup> Там таки.

ти тільки слухняних і виконних членів, що працюють на Україні. «Демократичний централізм» вже тоді показав свою негативну природу.

Не можна тут поминути й того, що ця боротьба відбувалася також і засобами художнього слова. З українського боку тут перед вів В. Винниченко своїми гостро-викривальними критичними романами-памфлетами: «Чесність з собою», «Божки», «Заповіт батьків», «Рівновага» та інші. Централізм і утвердження національно-визвольної ідеї українського народу, конфлікт між українською і російською соціал-демократією, трагедія розірваності між українським селом і містом, згубний аморальний вплив русифікації, диявольські образи різних соціальних реформаторів з радикального крила російської і української соціал-демократії, різні найфантастичніші рецепти розв'язання соціальних, моральних і побутово-культурних проблем, що дискутувалися тоді в тогочасному політичному запіллі, — все це під спостережливим і вникливим пером Винниченка втілювалося в живі образи й стало фактом життя і дискусій. Його безжалісне, часом жорстоке розкриття психології, думок і вчинків героїв, що їх він брав головне з соціалістичних середовищ, розкриття їх диявольських намірів та соціальної небезпеки від цього, викликало у Леніна та його однодумців лють.<sup>39</sup>

Поза цим, організаційне зміцнення УСДРП, поширення її акції і впливу серед робітництва та селянства, поява літературно-громадського марксистського місячника «Дзвін» (за редакцією В. Левинського), публікація низки солідних праць українських соціал-демократів з історії українського робітництва, та його стосунок до економічних проблем Росії й Австрії<sup>40</sup> — викликали занепокоєння в таборі російської соціал-демократії. Появу українського марксистського місячника «Дзвін» російські марксистки зустріли вороже. Лише А. Дуначарський згодився на співробітництво. Решта, в тому числі і Ленін, відмовилися. До речі, В. Ленін, у відповідь на пропозицію про співробітництво, написав:

«Повинен сказати, що проповіддю відокремлення укра-

<sup>39</sup> В. И. Ленин, Сочинения, т. 35, вид. 4, Лист до Інесси Арманд, стор. 107; М. Ольминский, По литературным вопросам, М.—Л., 1932; М. Горький, Собрание сочинений в 30 томах, том 29, Москва, 1955, стор. 177—180.

<sup>40</sup> Порш Микола, Економічні відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку. «Літературно-науковий вісник», Київ—Львів, 1912, кн. II, III; його ж, Робітництво України. Нарис статистичної студії. «Записки українського наукового товариства в Києві», 1912—13, т. т. X, XI, XII; його ж, Статистика землеволодіння в 1905 році і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рік. «Україна», Київ, 1907, т. IV, стор. 145—180; В. Левинський, Нарис розвитку українського робітничого руху. (Передмова Л. Юркевича). Київ—Львів, 1914.

їнських робітників в окрему соціал-демократичну організацію обурений глибоко».<sup>41</sup>

Тому, звичайно, про співробітництво не могло бути й мови.

1914 року Ленін знову спробував внести розлад в УСДРП. Для цього він спробував використати довірливого українського робітника-емігранта Оксена Лолу, що жив тоді в Парижі. Ця підступна, хоч і безуспішна, інтрига Ленінова тепер відома з двох джерел: з листа Леніна до Інесси Арманд<sup>42</sup> і з свідчення українського соціал-демократа П. Феденка, що 1917 року розмовляв про цю справу з О. Лолою.<sup>43</sup>

Цей епізод вартий того, щоб на ньому зупинитися докладніше. Дрібний сам по собі, він, проте, дуже промовисто характеризує Леніна. В листі до Інесси Арманд Ленін писав:

«... Посилаю проект українського звернення для „Шахтерского листка“<sup>44</sup> і дуже прошу тебе тактовно провести його (не від мого імені, звичайно, а ліпше і не від твого) через Лолу і пару українців (звичайно проти Юркевича і *по змозі* таємно від цього паршивого, поганого націоналістичного міщанина, що під прапором марксизму проповідує відокремлення робітників за національністю, *особливу* національну організацію українських робітників).

«Ти розумієш, чому мені незручно від себе посилати такий проект. Лола писав мені, що згідний зі мною *проти* Юркевича, але Лола наївний. А між тим справа негайна. Страшенно важливо, *щоб із середовища українських с.-д. пролунав* голос за єдність *проти* поділу робітників за націями...

«Перепиши мій проект (я на *всі* зміни згідний, звичайно, тільки щоб залишився прямий протест проти поділу за націями) — нехай Лола *сам* чи сам-друг і т. д. прийме і перекладе його по-українськи, а тоді пішли *через мене* в „Путь правды“ від свого імені або (краще) від імені групи (хоча б у дві-три особи) українських марксистів (ще краще: українських робітників).

«Це треба зробити тактично, швидко, проти Юркевича і без його відома, бо цей жулік буде паскудити».

Простий робітник Оксен Лола не збагнув, як сам пізніше признавався, всіх «тонкощів» цих Ленінових заходів. Загітований гарною і розумною Інессею Арманд, він закликав до українських робітників переклав українською мовою, підписав і вислав Ленінові. Звичайно, не знайшлося не тільки

<sup>41</sup> Л. Рыбалка, Русские социал-демократы и нац. вопрос, стор. 30.

<sup>42</sup> В. И. Ленин, Сочинения, изд. 4, т. 35, стор. 100—101.

<sup>43</sup> Панас Феденко, Марксистські і большевицькі теорії, стор. 43.

<sup>44</sup> «Шахтерский листок» виходив 1914 року як додаток до легальної більшовицької газети «Путь правды».

групи, а навіть й одного українського марксиста чи робітника, що підтримав би Лолу і підписав з ним цей «заклик». Проте, Ленін негайно цю свою власну інспірацію опублікував,<sup>45</sup> додавши до неї ще примітку «Від редакції». У тій примітці<sup>46</sup> Ленін писав:

«З приємністю друкуємо заклик нашого товариша, українського марксиста, до українських свідомих робітників. Об'єднання без різниці націй. Це гасло особливо актуальне тепер у Росії. Погані робітничі радники, дрібнобуржуазні інтелігенти з „Дзвона“ зі шкіри лізуть, намагаючися відхилити українських с.-д. робітників від великоруських. „Дзвін“ робить справу націоналістичних міщан.

«А ми робитимемо справу інтернаціональних робітників: згуртовувати, з'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної праці».

У цій Леніновій дрібній афері знаменне все: і ординарний тон, і оригінальна метода досягти мети, і пропагандивне затуманення правди. Суперечливість і нелогічність у поглядах на національне питання позначилася на багатьох працях Леніна. Це не раз відзначав у своїх статтях публіцист і провідний діяч української соціал-демократії Лев Юркевич. Тому Ленін у багатьох своїх статтях і приватних листах того часу вів гостро неперекірливу у виразах полеміку з Юркевичем. Це, як ми бачили, позначилось і на листі до Інесси Арманд і пов'язаний з цим інспірації. Найповнішу критику поглядів Л. Юркевича Ленін зробив у відомій уже нам праці «Критические заметки по национальному вопросу» 1913 року. Це важливий етап у стосунках між російською і українською соціал-демократією напередодні першої світової війни. Тому варто докладніше на цьому зупинитись.

Почавши свої «Критичні замітки...» гострим нападом на публіциста єврейського Бунду проф. Лібмана, безапеляційно заявивши йому, що «хто просто чи посередньо ставить льозунг єврейської „національної культури“, той (які б не були його добрі наміри) — ворог пролетаріату, прибічник старого і кастового серед єврейства, помічник рабинів і буржуа»,<sup>47</sup> Ленін з не меншим полемічним розмахом напав на Лева Юркевича, тоді чоловічого публіциста органу української соціал-демократії «Дзвін». Визнаючи теоретично, — тезу вже тоді загально визнану, — право українського народу на свободу й державну незалежність, він всіма силами логіки доводив, що це право і цю свободу український народ матиме тільки тоді, коли його боротьба проти російського самодержавства буде провадитися в єдиній нерозривній спілці з ро-

<sup>45</sup> Обращение к украинским рабочим. «Трудовая правда», Петербург, 24 июня 1914. Див. В. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 572, прим. 82.

<sup>46</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 231.

<sup>47</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 121.

сійським пролетаріатом. Цю спільність боротьби Ленін розумів так, що керівником і провідником боротьби українського народу стає тільки Російська соціал-демократична робітничка партія. Українська соціал-демократична робітничка партія повинна відмовитися від шкідливої «контрреволюційної», «націоналістичної» практики, що виявляється в організації українського робітництва і селянства в окремі професійні і політичні об'єднання. Одночасно УСДРП повинна самоліквідуватися, як окрема партія, і перетворитися на обласну організацію РСДРП цілком підпорядкувавшись її ЦК. Ленін далі повчав українського соціал-демократа і члена ЦК УСДРП, що всяка проповідь відокремлення українських робітників в окремі організації й існування української соціал-демократії збуджує ненависть та недовір'я між робітниками обох націй і послаблює їх боротьбу з царизмом. Факти асиміляції українського робітництва (як і єврейського та ін.) Ленін вважав фактом «безумовно прогресивним».<sup>48</sup>

На ці Ленінові розважання Л. Юркевич відповів великою статтею, що називалась «Єзуїтська політика».<sup>49</sup> Тут, на додаток до попередніх своїх критичних статей на цю тему,<sup>50</sup> аналізуючи погляди Леніна на національне питання взагалі, вказав, що це не тільки вияв непоследовности в поглядах, а щось набагато гірше. Це вияв політиканської хитриватости російського централіста й асимілятора. Це небезпечна своїми дальшими наслідками, свідомо продумана єзуїтська тактика, що, прикриваючися соціалізмом і гаслом «права націй на самовизначення аж до відокремлення», мріє про нову форму централізованої деспотії і національного поневолення.

На цій полеміці війна Леніна з українською соціал-демократією не закінчилася. З цього часу Ленін все більше й більше став приділяти увагу українській проблемі. Він порушує її в тій чи іншій мірі в багатьох статтях. При тому ніколи не пропускає нагоди, щоб підкреслити своє негативне ставлення до Юркевича та інших діячів української соціал-демократії.<sup>51</sup>

Ця боротьба спалахнула з новою силою напередодні революції 1917 року. Її підсумував Л. Юркевич (Л. Рибалка) в брошурі російською мовою: «Русские социал-демократы и

<sup>48</sup> Там таки, стор. 126.

<sup>49</sup> «Дзвін», Київ, 1914, ч. 5, стор. 458—465.

<sup>50</sup> «Дзвін», Київ, 1913, ч. 7—8.

<sup>51</sup> Див. статті у збірнику В. И. Ленин, О национальном... вопросе: Критические заметки по национальному вопросу, стор. 114—145. Инессе Арманд (лист), стор. 152—153; К вопросу о национальной политике, стор. 156—163; Развращение рабочих утонченным национализмом, стор. 171—173; О праве наций на самоопределение, стор. 174—230; Социалистическая революция и право наций на самоопределение, стор. 258—271; Итоги дискуссии о самоопределении, стор. 312—350 та ін.



національний вопрос». <sup>52</sup> Поштовхом до написання цього критичного памфлету був більшовицький «Сборник социал-демократа», що вийшов у Женеві 1916 року і був присвячений в основному національному питанню. У своїй праці Л. Юркевич насамперед вказав на наявну суперечливість і непослідовність Ленінового гасла — «право націй на самовизначення». Докладніше зупинився критично на помилкових поглядах Леніна на ідею державного відродження Польщі, України та інших народів. <sup>53</sup> Підкреслив разочу подібність поглядів на національне питання російських соціал-демократів, з одного боку, з російськими лібералами (Родічев), а з другого — з батьком російського лібералізму Александром Герценом (середина 19 віку). Більше того, Юркевич ствердив, що «в деяких випадках Герцен був навіть рішучіший і послідовніший від Леніна». <sup>54</sup> Л. Юркевич рішуче скритикував ідею референдуму, що її висував Ленін у «Тезах», <sup>55</sup> як ідею фальшиву, до якої вдаються тільки завойовники. <sup>56</sup> Аналізуючи Ленінову тезу про «право націй на самовизначення», вказуючи на її «подвійну діалектику», Юркевич прийшов до такої, проіннятої гіркою іронією, гіпотези: уявімо собі, що створилися відповідні умови, при яких Україна, на підставі Ленінової тези про «право націй на самовизначення аж до відокремлення», оголошує себе незалежною державою.

«Як поставиться до цього російський пролетаріят? Як що він буде вихований у душі Ленінового „права на самовизначення“ і якщо ми припустимо навіть, що у випадку повстання України Ленін висловиться за „поразку Росії“, то російський пролетаріят найправдоподібніше не послухає його і піде проти України.

Чому?

«Бо він пам'ятає, що вже впродовж десяти років Ленін найенергійнішим способом виступає проти „розчленування Росії“, що він завжди був тієї думки, що користі великих держав з погляду економічного прогресу і з погляду інтересів маси безсумнівні». <sup>57</sup>

Проголошення незалежної України, міркує далі Л. Юркевич, виразно несе «розчленування Росії» і руйнує перспективу «користі від великих держав». Тому «небезпека

<sup>52</sup> Л. Рыбалка, Русские социал-демократы и национальный вопрос. Женева, Видання української соціал-демократичної газети «Боротьба», 1917. Ця брошура, що була довгі роки бібліографічною рідкістю, появилася тепер українською мовою у видавництві «Сучасність», Мюнхен, 1970. Наші посилання робимо на перше оригінальне видання початку 1917 року.

<sup>53</sup> Там таки, стор. 4—8.

<sup>54</sup> Там таки, стор. 13.

<sup>55</sup> В. И. Ленин, Национальный... вопрос. Социалистическая революция и право наций на самоопределение, стор. 261.

<sup>56</sup> Там таки, стор. 17. Примітка.

<sup>57</sup> Там таки, стор. 18.

української перемоги повинна штовхнути російський пролетаріат на виступ проти „самовизначеної” України і на своє виправдання він (російський пролетаріат — Г. К.) скаже, що його (українського народу — Г. К.) „право на самовизначення націй зовсім не рівнозначне з вимогою відокремлення, розділення, утворення дрібних держав”. Українських же робітників, якщо вони, повіривши в „право на самовизначення”, приєднаються до повстання, російський пролетаріат назве зрадниками справи „повного політичного й економічного визволення” і буде боротися проти них з „визвольною” метою». <sup>58</sup>

Це було написано наприкінці 1916 року. Минув тільки один рік, настали великі революційні події, український народ на підставі «права націй на самовизначення» проголосив свою державну незалежність, і дивним чином це гірке іронічне передбачення Юркевича достеменно здійснилося. Колись голошене революційне гасло «права націй на самовизначення» перетворилось на контрреволюційну акцію супроти всіх поневолених націй Російської імперії. Російський пролетаріат, керований РКП(б), прикриваючися «другим боком» цього гасла, збройними дивізіями пройшовся по живому тілі кожного народу, що посмів самовизначитися.

Гостро критично поставився Л. Юркевич до абстрактної, мрійницько-іраціональної тези Леніна про «злиття націй», якою так злочинно тепер спекулюють у Радянському Союзі.

«Нема сумніву, — пророкував Юркевич, — що це „наступне злиття” виражає собою не інтернаціоналізм, а сучасну систему централізму „великих держав” і „наступну” асиміляцію і пригнічення поневолених ними націй». <sup>59</sup>

Позицію української соціал-демократії в питанні анексії, поневолених націй та права на самовизначення Л. Юркевич визначив так:

«Ми протестуємо проти нових анексій, тому що вони є новим насильством над націями і новою перешкодою для їх визвольного руку...

«...Ми... відстоюємо конечність боротьби з наслідками старих анексій, з пригнобленням анектованих націй і завоювання для них демократичних і автономних прав, як єдино можливої гарантії їх вільного національного існування і розвитку за капіталістичного ладу. Зміна кордонів — завдання імперіялізму, наше завдання — боротьба за децентралізацію і демократизацію „великих держав”. При чому пролетаріат гнотильської нації, принаймні його дійсно інтернаціоналістично наставлена частина, зобов'язаний допомагати нам у нашій боротьбі своїм тиском на центральний уряд.

«Ми проти того, щоб петроградський уряд і петроградський центральний комітет зосереджували в своїх руках,

<sup>58</sup> Там таки, стор. 19.

<sup>59</sup> Там таки, стор. 24.

перший — всю політичну владу над російською імперією, другий — всю організаційну владу над російською соціал-демократією.

«Ми обстоюємо федералістичний принцип як в устрої російської імперії, так і в організації російської соціал-демократії». <sup>60</sup>

На закінчення, пригадуючи, як Ленін колись закидав йому, що він ніби «захищає старі анексії царизму» і за це назвав його «досить одвертим слугою буржуазії», Л. Юркевич зауважує:

«Ленін дуже любить, ніби на доказ його „революційної“ одчайдушності, лайнути міцним словом свого противника. Від цієї його манери нудить і доводиться часто робити над собою певне зусилля, щоб примусити себе продовжувати з ним розмову». <sup>61</sup>

На жаль, це була остання «розмова» з Леніном цього видатного політичного діяча. Це був переддень революції 1917 року й останній рік його життя. З великими труднощами, повертаючись 1917 року на Україну (через Англію, Швецію і Норвегію), він добився до Москви, де звалила його тяжка хвороба (туберкульоза), там він, в одному з шпиталів, правдоподібно влітку 1917, й помер. <sup>62</sup>

\*

Ставлення до білоруської соціал-демократії було менше виразне, але не позбавлене певного інтересу і специфіки. Про стосунки між білоруською соціал-демократією і РСДРП голосно заявив був делегат білоруської «Громади» <sup>63</sup> Щастний ще 1907 року на конференції національних соціалістичних партій, що її було скликано (16—20 квітня) з ініціативи російської партії діяльностей-революціонерів. Після доповіді Щастного про діяльність «Громади», на запитання з місць, які стосунки «Громади» з іншими, небілоруськими політичними партіями, що діють у Білорусії, він відповів:

«Що стосується нашого відношення до інших соціалістичних і революційних партій, то ми не дотримуємося агресивної політики, не перебиваємо в інших партій ні робітників, не селян, живемо з ними мирно, за винятком хіба РСДРП, яка довгий час щодо „Громади“ трималася надзвичайно агресивно. До того ж вона не визнає права вживати нашої рідної мови і тримається погляду, що заперечує федеративний устрій». <sup>64</sup>

<sup>60</sup> Там таки, стор. 30.

<sup>61</sup> Там таки, стор. 28.

<sup>62</sup> П. Феденко, Марксистські та большевицькі теорії стор. 52.

<sup>63</sup> Про Білоруську соціалістичну громаду див.: Н. Недосек, Большевизм в революционном движении Белоруссии. Изд. Института по изучению СССР, Мюнхен, 1956, стор. 82—89.

<sup>64</sup> Протоколы Конференции российских национально-социалистических партий, 16-20 апреля 1907, С.-Петербург, 1908, стор. 95. Архів Бунду в Нью-Йорку.

Про затяжний конфлікт між неросійськими соціал-демократичними партіями і РСДРП(б) найкраще свідчить «Резолюція VI „Празской” Всероссийской конференции РСДРП». З ініціативи так званої тоді ленінської фракції РСДРП, у січні 1912, була скликана всеросійська конференція РСДРП. Конференція відбулася в Празі, у приміщенні Народного дому, що належав тоді чеській соціал-демократичній партії. Продовжувалася конференція з 18 по 30 січня. На цю конференцію було запрошено делегатів від усіх національних соціал-демократичних центрів, зокрема спеціально були запрошені: єврейський Бунд, латиська і польська соціал-демократичні партії. Проте, ні один делегат, ні від одної національної соціал-демократії на конференцію не приїхав.<sup>65</sup> Це була солідарна демонстрація всіх соціал-демократичних партій неросійських народів проти імперського централізму російської соціал-демократії, проти її претенсії перетворити всі національні партії в обласні організації і підпорядкувати тільки своєму центральному комітетові.

Отже спільної конференції соціал-демократичних партій всіх народів тодішньої Російської імперії, як плянували аранжери, не відбулося. Це була конференція самої РСДРП (більшовиків). На цій конференції чи не вперше фракція Леніна оформила себе в окрему партію, вибравши свій окремий центральний комітет.<sup>66</sup> Щодо національних організацій, то конференція з прикрістю констатувала відсутність делегацій від національних соціал-демократичних центрів, хоч ЦК «трьох національних організацій були тричі запрошені на партійну конференцію... і їм забезпечена була повна можливість прислати своїх делегатів».<sup>67</sup> Конференція висловила закид на адресу латиської, польської та єврейської соціал-демократії, які, мовляв, розбивають єдність всеросійської соціал-демократії своєю окремою діяльністю, але й розвалюють РСДРП з середини, підтримуючи ліквідаторів.<sup>68</sup>

«З огляду на це все, — говорилося на закінчення резолюції, — і вважаючи за неможливе відкладати працю РСДРП через небажання національних центрів прислати своїх делегатів на загальнопартійну конференцію, — конференція покладає всю відповідальність за неприбуття „націоналів” на їхні центри і доручає ЦК РСДРП невтомно добиватися єдності і впровадження нормальних стосунків з національними організаціями, що входять до РСДРП».<sup>69</sup>

Вже сама ця резолюція свідчила, що співпраці з національними соціал-демократичними партіями на 1912 рік не вдалося досягнути. Але чому співпраці з ідейно споріднени-

<sup>65</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 52—53.

<sup>66</sup> Там таки, стор. 564. Примітка 32.

<sup>67</sup> Там таки, стор. 52—53.

<sup>68</sup> Там таки, стор. 52.

<sup>69</sup> Там таки, стор. 53.

ми, однопрограмовими національними організаціями не досягнуто, про це резолюція шостої «празької» конференції мовчить. Посередньо на це відповідає кінець цитати, що ми вище подали: «конференція... доручає ЦК РСДРП невтомно добиватися єдності і впровадження нормальних стосунків з національними організаціями», але тільки з тими, «що входять в РСДРП». Ця нехитра формула цілком ясно свідчить, що більшовики згори відкидали всяку можливість єдності з незалежними національними соціал-демократіями. Вони доручали входити в нормальні стосунки тільки з тими національними організаціями, «що входять в РСДРП», тобто цілковито підпорядковуються їй ЦК. Отже їм ішлося не про дружню координацію дії в спільній боротьбі з самодержавством, не про єдність на базі рівності і незалежності, а про цілковите підпорядкування. Тому згоди між РСДРП і національними соціал-демократичними партіями не було і не могло бути.

*Як розуміли більшовики гасло  
«право націй на самовизначення»?*

Отже, більшовики, як прибічники єдиної централізованої держави і єдиної керівної партії в ній, в засаді заперечували будь-яке право на існування іншонаціональних соціал-демократичних партій навіть на принципі федеративного зв'язку й повного узгодження дій. З цієї позиції випливало і їх розуміння програмового гасла — «право націй на самовизначення». Це гасло в програмі російської соціал-демократії взагалі, а в більшовицькій течії зокрема (від часу її постанови 1903 року), було найуразливішим і найдискусійнішим пунктом. Соціал-демократичні партії неросійських народів прийняли цей пункт як само собою зрозуміле діве гасло послідовно соціалістичної партії. В їхньому розумінні гасло «право на самовизначення аж до відокремлення» означало, що кожний соціаліст зобов'язаний не тільки визнавати право на самовизначення, але й боротися за практичне здійснення його. На їхню думку, це гасло не узгіднювалось і заперечувалося другим програмовим гаслом більшовиків — централізму й антифедералізму.<sup>70</sup> Тому Ленін у численних статтях, протягом багатьох років коментував і роз'яснював, як треба розуміти це гасло, і доводив, що жодної суперечливості між цим гаслом і ідеєю централізму нема. В одній з перших своїх статей з національного питання «Национальный вопрос в нашей программе», що опублікована була ще в газеті «Искра», за липень 1903 року, Ленін писав, що «безумовне визнання боротьби за свободу самоозначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати всякі вимоги національного самовизначення».<sup>71</sup>

<sup>70</sup> Л. Рыбалка, Русские социал-демократы..., стор. 4—5.

<sup>71</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 13.

Але чи не найдокладніше це питання було порушене в полеміці з вірменським соціал-демократом С. Г. Шаумяном. Коли Шаумян, у листі до Леніна, зауважив, що логічно пункт програми «право на самовизначення не означає тільки право на відокремлення. Воно означає також право на федеративний зв'язок, право на автономію», то Ленін тут же гаряче відповів:

«Абсолютно не згоджуюся. Воно *не* означає права на *федерацію*. Федерація є союз рівних, союз, що вимагає обопільної згоди. Яке ж може бути *право одної сторони* на згоду з нею другої сторони? Це абсурд. Ми в принципі проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона негодящий тип для одної держави... Право на автономію?? Знову невірно. Ми за *автономію* для всіх частин, ми за *право відокремлення* (а не *відокремлення* всіх!). Автономія є *наш* плян організації демократичної держави. Відокремлення зовсім не наш плян. Відокремлення ми зовсім не проповідуємо. В загальному ми проти відокремлення. Але ми обстоюємо право на відокремлення з огляду на великоруський чорносотенний націоналізм, який так опаскудив справу співжиття, що іноді *більше* зв'язку вийде після вільного відокремлення!!»

Щоб з'ясувати ще ясніше як треба узгоджувати принципівий централізм з гаслом «право на самовизначення», Ленін дивно одверто пише:

«Право на самовизначення є *виключення* з нашої загальної настанови на централізм. Виключення це безумовно потрібне перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму, і найменша відмова від цього виключення є опортунізм (як у Розі Люксембург), є дурненька гра на руку великоруському чорносотенному націоналізмові. Але виключення *не можна* трактувати поширено. *Нічого*, абсолютно нічого крім *права на відокремлення* тут нема і бути не повинно». <sup>72</sup>

Одне слово, «ви боїтеся слів; нема чого їх боятися», як висловився ще безпосередніше Ленін наприкінці цього ж листа до Шаумяна. <sup>73</sup> Здається, що, з одного боку, ясніше, а з другого — заплутаніше, трудно словитися. У зв'язку з цією «вихилястою» діалектикою Леніна пригадуються гострі слова молодого Л. Троцького, коли він саме в ці роки полемізував з Леніном. Викриваючи суперечливості в Леніновій брошурі «Шаг вперед, два шага назад», Л. Троцький писав:

«І це марксизм... Воістину, не можна з більшим цинізмом ставитися до кращої ідейної спадщини пролетаріату, ніж це зробив Ленін. Для нього марксизм не метода наукового дослідження, що накладає великі теоретичні зобов'язання, ні,

<sup>72</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 98—99.

<sup>73</sup> Там таки, стор. 99.

це... шмата до підлоги, коли треба затерти свої сліди, білий екран, коли треба демонструвати свою велич, складний аршин, коли треба пред'явити своє партійне сумління».<sup>74</sup>

Такі в загальному були погляди Леніна та всієї більшовицької течії на державу і національне питання за перше десятиріччя (1903—1913) її організованого життя. Партія пережила за цей час різні етапи революційної боротьби: зросту, занепаду, розкладу і, нарешті, вступила в нову смугу активнішої діяльності і піднесення. Ця смуга зумовлена була вибухом національно-визвольної боротьби на Балканах і загостренням до критичних меж світового конфлікту між європейськими державами. На світовому обрії запахло кров'ю першої світової війни. У зв'язку з новими плянами переділу світу національна проблема стала політично гостро-актуальною.

Саме в цей критичний час, наприкінці вересня 1913 року, в селі Пороніно, під Краковом, ЦК РСДРП(б) скликав нараду керівних партійних робітників. На цій нараді, поряд з іншими питаннями, було поставлено і питання національне. Резолюція на це питання, яку вніс Ленін, а нарада затвердила, була до певної міри підсумком десятирічного етапу в тактиці більшовиків щодо національного питання.

Як же виглядав цей десятирічний підсумок? Що нового внесла нарада в тактику більшовиків на майбутнє?

У першому пункті резолюції говорилося, що всі нації мають право на рівноправність і розбудову свого життя на базі широкої обласної автономії. У другому пункті засуджувалося гасло Бунду (та інших національних партій) про «розподіл за національностями шкільної справи в межах одної держави», про «культурно-національну автономію» і про «створення установ, що гарантували б свободу національного розвитку». Засуджувалися ці гасла як «шкідливі, з погляду демократії взагалі й інтересів клясової боротьби пролетаріату особливо». Відповідно до цього у третьому пункті стверджувалося, що «інтереси робітничої кляси вимагають злиття робітників всіх національностей даної держави в одних пролетарських організаціях». Четвертий пункт твердив, що обстоювати право націй на самовизначення й утворення самостійної держави є святий обов'язок кожного соціал-демократа. Але це, здавалося б радикальне твердження, відразу ж, з підозрілим поспіхом, коментувалося у пункті п'ятому так:

«Питання про право націй на самовизначення (тобто, забезпечення конституцією держави цілком вільного демократичного способу вирішення питання про відокремлення)

<sup>74</sup> «История ВКП(б)». Составили: Е. Ярославский, Г. Крамольников, Н. Ельвов, О. Римский. Под общей редакцией Е. Ярославского. Москва, Государственное издательство, 1926—1930, том I, выпуск I, стр. 364—365. Взято из брошюры Л. Троцкого «Наши политические задачи».

не дозволено плутати з питанням доцільності відокремлення тої чи іншої нації. Це останнє питання соціал-демократична партія повинна вирішувати в кожному окремому випадку цілком самостійно з погляду інтересів всього суспільного розвитку й інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм».<sup>75</sup>

Така в основному суть резолюції з національного питання партійної наради РСДРП 1913 року. Спробуємо зробити деякі попередні підсумки і коротко прокоментувати матеріяли і факти, про які йшла мова досі.

За десятиріччя свого окремого існування більшовицька течія в РСДРП, головне (якщо не виключно) в особі Леніна, проробила велику роботу щодо зрозуміння, теоретичної розробки і практичного програмово-пропагандивного застосування проблеми держави, національно-визвольних рухів та національного питання. В результаті довгої дискусії погляди більшовиків на національне питання і на шляхи та способи його розв'язки можна викласти так: у добу, коли на Сході Європи і в Азії стали мільйони людей на боротьбу за свою національну свободу й державну незалежність, коли національне питання, як доводив Ленін своїм одноступеням, не міт, а реальна сила і вирішна складова частина буржуазно-демократичної революції взагалі,<sup>76</sup> то відмахуватися від цих рухів, «відмовитися від підтримки прогресивного в них» — визначало б на ділі піддатися націоналістичним пересудам, а саме: визнати «свою» націю «зразковою нацією».<sup>77</sup> Тому «святим обов'язком кожного соціал-демократа» є визнавати «право націй на самовизначення аж до відокремлення». Але визнавати таке право це ще не значить визнавати доцільність відокремлення тої чи іншої нації. Про реалізацію цього права, в кожному окремому випадку, мусить вирішувати сама соціал-демократія.

Очевидно, що в кожного, хто об'єктивно і критично думав, неминуче ставало питання: яка ж саме соціал-демократична партія вирішуватиме це кардинальне, історично-життєве питання долі цілого народу? Хто скаже своє вирішальне слово про доцільність чи недоцільність відокремлення тої чи іншої поневоленої нації? Чи це вирішуватиме кожна соціал-демократія за свою націю окремо? Чи вирішуватиме це конференція уповноважених від соціал-демократичних партій усіх народів, що входили в склад російської імперії? Чи, нарешті, це рішатиме за всі нації сама російська соціал-демократична партія? І дивно, що при всіх цих можливих трьох розв'язках зовсім не бралось до уваги голосу народу, історична доля якого мала б вирішуватися.

<sup>75</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 96.

<sup>76</sup> «Краткий философский словарь». Государственное издательство политической литературы, Москва, 1952, стор. 324.

<sup>77</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 214.



На ці питання в якійсь мірі знаходимо відповідь у програмових поглядах більшовиків на партію взагалі та на роллю РСДРП в обширі російської імперії зокрема. З попереднього викладу вже відомо, що оскільки демократичний централізм є єдина керівна форма майбутньої республіки, то остільки й та сила, що має організувати цю республіку й надати їй політично-правної форми, мусить бути абсолютно єдина. Цією організаційною і політичною силою мала бути РСДРП. Тому жодних найменших поступок національним формаціям соціал-демократії не робилося. Співпраця з ними мислилася тільки на базі демократичного централізму. Тобто на базі цілковитої ліквідації їх організаційної незалежності і перетворення в обласні організації РСДРП. З цього логічний висновок: саме така централізована і єдина РСДРП мала б, згідно з резолюцією партійної наради 1913 року, вирішувати за кожний поневолений народ, чи доцільно, чи недоцільно йому відокремлюватися від довголітнього поневолювача.

Так виглядала програмова ситуація в РСДРП з національного питання напередодні першої світової війни.

### *Перша світова війна і національна проблема*

Війна 1914 року поставила російську і світову соціал-демократію перед новим іспитом і новими, до того мало дискутованими, проблемами. Питання анексії і нового поділу світу, доля колоній Близького Сходу, проблема німецько-австрійської і російської Польщі, те саме з українською проблемою в зв'язку з Галичиною, Закарпаттям і Буковиною, проблема чеської держави, доля балканських народів та їх місце у світовому конфлікті, турецька частина Вірменії і тому подібне. Все це, під перший грім гармат у серпні 1914, постало перед політично думаючим світом з небувалою гостротою. Коротко кажучи, проблема національна, яка до того мислилася теоретично, як тактичний момент у розгортанні буржуазно-демократичної революції, перелітає через голови всіх політичних партій, що ігнорували її, і стає центральною проблемою світової політики. У цій несподіваній світовій завірюсі Ленін та деякі його ближчі чи дальші однодумці (Бухарін, Троцький) вгледіли новий етап революційно-визвольної боротьби — етап соціалістичної революції.<sup>78</sup> Національна проблема постає з того часу в цілком новому світлі. «Цьому сприяли, — як писав Л. Каменев у вступі до XIX тому творів Леніна першого видання, — дві обставини: з одного боку, загострення національного питання в Росії в наслідок торжества націоналістичної реакції і пробудження, у зв'язку з цим, національного руху серед поневолених національностей

<sup>78</sup> В. И. Ленин, Сочинения, 4-е изд., т. 21, стор. 371—377; т. 22, стор. 132—145. «Краткий философский словарь», стор. 324.

Росії; з другого — загострення національних стосунків в Європі на ґрунті наближення зудару між імперіялістичними державами». <sup>79</sup>

Найвиразніше цей новий етап поглядів Леніна на національне питання був сформульований у відомих уже нам тезах «Социалистическая революция и право наций на самоопределение». Написано їх у січні-лютому 1916. Ці тези відомі також як «Тезисы ЦК РСДРП по национальному вопросу». Отже, були вони директивними і мусіли визначати дальшу тактику і політику більшовиків у цьому питанні.

Передбачаючи, що, з одного боку, в якому б то не було фіналі першої світової війни, національне питання відіграватиме дуже важливу політичну роль, а з другого — що не виключена можливість переростання світової війни в світову визвольну революцію, Ленін, зорієнтовуючи, в останньому випадку, підпільні партійні кадри на соціалістичну революцію, писав:

«Переможний соціалізм конче мусить здійснити повну демократію, а, це значить, не тільки запровадити повну рівноправність націй, але й здійснити право на самовизначення поневолених націй, тобто право на вільне політичне відокремлення. Політичні партії, які не доведуть всією своєю діяльністю і тепер, і під час революції, і після її перемоги, що вони звільнять поневолені нації і створять відношення до них на основі вільного союзу, — а вільний союз є брехлива фраза без свободи відокремлення, — такі партії вчинили б зраду щодо соціалізму». <sup>80</sup>

З такою послідовністю і ясністю Ленін ще досі не ставив національної проблеми. Така принципова і в аспекті політичному правильна декларація не могла не мати великої притягальної сили для всіх поневолених народів світу. Провідні, зокрема соціалістичні сили колоніальних народів, а особливо поневолених народів Російської імперії, не могли не відчувати певного довір'я до принципівих визнаців саме такої декларації.

Якщо ж ідеться про поборюваний досі федералізм, то в цих тезах Ленін посів вельми обережне становище. Більше того, він був згідний його визнати, якщо політичні обставини будуть відповідні для цього.

«Визнання самовизначення не рівнозначне з визнанням федерації, як принципу. Можна бути рішучим противником цього принципу і прибічником демократичного централізму, але воліти федерацію супроти національного нерівноправства». <sup>81</sup>

Це вже дещо нове навіть порівняно до визнання федералізму для балканських народів. Обережність і не імпера-

<sup>79</sup> В. И. Ленин (В. Ульянов), Сочинения, 1-е изд., т. XIX, стор. 3.

<sup>80</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 258.

<sup>81</sup> Там таки, стор. 261.

тивність вислову тут свідчить, що це питання під тиском реального життя Ленін поволі, хоч і з певними ще застереженнями, переоцінює. І якщо після революції 1917 року погляди Леніна на федерацію, як відомо, рішуче змінились,<sup>82</sup> то початок цієї еволюції, після балканської війни, треба шукати тільки в цих Ленінових тезах. У дальших розділах своїх тез Ленін заявляє, що він особисто й надалі проти роздрібнення великих державних утворів, що їх, мовляв, нам передає у спадщину капіталістична система, що він бачить у цих великих державних утворах куди більше вигоди і можливостей як щодо економічного прогресу, так і щодо політичної незалежності для широких народних мас, які живуть у цих державах. Він і тут твердив, що «метою соціалізму є не тільки знищення розірваності людства на дрібні держави та всякого відокремлення націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх».<sup>83</sup> Але то дуже далека перспектива майбутнього. А тепер, радить Ленін, потрібно зрозуміти:

«Подібно до того, як людство може прийти до знищення клясів лише через переходову добу диктатури пригніченої кляси, так само і до обов'язкового злиття націй людство може прийти через переходову добу повного визволення всіх поневолених націй, тобто їх свободи відокремлення».<sup>84</sup>

Також чи не вперше в писаннях Леніна тут дана ясна відповідь, що означає гасло «право націй на самовизначення» в конкретному політичному сенсі.

«Право на самовизначення націй означає виключне право на незалежність у політичному сенсі, на вільне політичне відокремлення від нації, що поневолене».<sup>85</sup>

І хоч ця чітка формула далі затуманена вкрай Леніновою казуїстикою про політичну демократію, про свободу агітації, про референдум нації, що відокремлюється та іншими подібними загальниками, проте політичне звучання цієї формули в той час було дуже вагоме.

Тактику пролетаріату панівної нації, нації поневоловача, його ставлення до колоній, до поневолених «його» нацією народів, до усталених насильством кордонів тощо визначено також досить сміливо.

«Пролетаріят панівних націй не може обмежитися загальними, шаблонними фразами проти анексій і за рівноправність націй взагалі, що їх повторює кожний пацифістсь-

<sup>82</sup> В. И. Ленин, О национальном . . . вопросе, стор. 568. Примітка 53.

<sup>83</sup> Там таки, стор. 261. На ці твердження, як ми вже частково знаємо, дуже критично був zareагував Л. Рибалка в брошурі «Російські соціал-демократи і національне питання» (стор. 4—5). Про хибність і утопійність цієї теорії йде мова також і в найновішій праці, також уже нами цитованій: В. Голубничий, Деяко про нації та їх «злиття». «Сучасність», ч. 1, 1970.

<sup>84</sup> Там таки, стор. 262.

<sup>85</sup> Там таки, стор. 161.

кий буржуа. Пролетаріят не може обходити мовчанкою особливо „неприємного” для імперіялістської буржуазії питання про кордони держави, що тримається на національному поневоленні. Пролетаріят не може не боротися проти насильного утримання поневолених націй у межах даної держави, а це і значить боротися за право самовизначення. Пролетаріят повинен вимагати політичного відокремлення колоній і націй, що їх поневолює „його” нація. В інакшому випадку інтернаціоналізм пролетаріату залишається порожнім словом; ні довір'я, ні клясова солідарність між робітниками пригноєної і панівної націй не можливі».<sup>86</sup>

Такі в основному теоретичні погляди були висловлені речником більшовизму напередодні революції 1917 року. Наголошуючи ці загальні позитивні тези поглядів Леніна того часу, ми не випускали з уваги того, що й на цих його, останніх перед революцією, директивних тезах позначився спадок його суперечливої, сказати б, «подвійної» діалектики і властивих його мисленню взагалі, самозаперечливих, ніби резервних тверджень. Маємо на увазі і питання федерації, і референдуму націй, що відокремлюються, і утопію про злиття націй, і фальшиву теорію про економічну та соціальну вигоду від збереження великих державних утворів, і натяки, що «право на самовизначення зовсім не рівнозначне до вимоги відокремлення», і багато подібного. Але ці негативи все ж таки в тезах мають дуже приглушене звучання. Наперед висунено позитивні погляди, що об'єктивно виходили з правильної і глибокої аналізи міжнародної суспільно-політичної ситуації того критичного часу.

І ще дуже важливо зауважити. Ці позитивні програмові настанови «Тез» Леніна не тільки найближчими його однодумцями, а й всією більшовицькою течією, не були прийняті (як показало найближче майбутнє), як конкретна керівна програма дії. Для багатьох носіїв більшовизму ці тези Леніна мали лише теоретично-пропагандивне значення. Ніхто з них напевне тоді ще не знав і не передбачав навіть, що за кілька місяців настануть історично-зламні події, які не тільки накреслять по-новому карту Європи, не тільки докорінно змінять соціально-політичну систему Російської імперії, але й владно поставлять перед кожною політичною партією, отже й перед більшовицькою, питання конкретної практики й конкретного перетворення цих, досі абстрактно-пропагандивних поглядів у практику життя. Революція з невблаганною конкретністю поставила на іспит і програму і тактику кожної політичної партії. Поставила вона на історичну пробу теорію і практику більшовиків.

*Далі буде*

<sup>86</sup> Там таки, стор. 262.

## **Причинки до історії української дипломатії в 1917–21 роках (IV) ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА У ШВАЙЦАРІЇ В НАСВІТЛЕННІ Д-РА МЕДИЦИНИ ЄВМЕНА ЛУКАСЕВИЧА (II)**

Про особу В. Степанківського я вже згадував, коли писав про своє перше перебування в Швейцарії в серпні 1918. Мушу ще додати, що це здібна людина, яка прекрасно знала швайцарців, Німеччину й Англію, володіла французькою, німецькою й англійською мовами, але не перебирала засобами для досягнення своєї мети. Легковажити його не можна, але й наражати проти себе небезпечно. Але нещастя, що притягнути його до співпраці є небезпечно, бо немає певности, чи не зрадить. Купити малим його не можна. Не можна з ним мати ніяких справ, але ще гірше мати його ворогом. Наше посольство й я особисто трималися від Степанківського осторонь.

Але я зробив у минулому році велику помилку, захопивши його видавати перегляд закордонної преси, за що виплачував йому 5 000 шв. фр. на місяць протягом листопада, грудня і січня. Але цим я тільки розвинув його апетит, а він вже не мав грошових прибутків, бо війна закінчилася. Вже в грудні він вимагав від мене більше грошей, у чому я, однак, не міг вдоволити його з тієї простої причини, що наше посольство мало грошей обмаль. У січні грошові справи Степанківського дійшли до гострої кризи, і він хотів ліквідувати своє бюро; властиво він не мав змоги його ліквідувати, але були чутки, що він хоче втекти з Швейцарії. Врятував його д-р Панейко, який приїхав до Швейцарії. Від Панейка Степанківський дістав 70 000 шв. фр., а Севрюк, якого Панейко вислав на Україну, вкоротці телеграфував з Відня, що бюро В. Степанківського забезпечене грішми. Від того часу Степанківський став ніби урядовою особою, з якою були в постійному зв'язку Сінгалевиц, М. Василько (за посередництвом свого секретаря, австрійського полковника Ерле), а бюро Степанківського діставало всі офіційні відомості від західньоукраїнського телеграфічного агентства з Відня. Коли я звернув увагу Панейкові, як й іншим членам паризької місії, що не слід їм мати зв'язки з Степанківським, який не має доброї opinii в антантських колах, я викликав гнів і ненависть Степанківського, який розпочав відверту кампанію проти мене. У тижневику «Україна» з'являлися статті проти нашо-

го посольства і проти мене особисто.

Допомагали Степанківському в його праці, крім Панейка та Севрюка, ще проф. Томашівський, Ф. Королів і М. Василько з Відня, який всіма силами старався стати послом України у Швейцарії, тобто посісти моє місце, яке я, щоправда, й так вирішив звільнити. Таке моє рішення виходило з причини мого дещо ненормального становища в ролі посла України, відкликаного останнім урядом гетьмана і не затвердженого Директорією. Інтриги Василька, Панейка й Степанківського утруднювали мою діяльність і створювали неприємну атмосферу.

Мирова конференція, що мала зійтися за пару місяців, перенесла центр світової політичної діяльності в Париж; Швейцарія вже втратила своє виключне значення, яке вона ще мала місяць раніше. Моє перебування тут не було конечне. Я передбачав, що буду корисніший у випадку повернення на Україну. Тому в лютому 1919 я переслав через свого дипломатичного кур'єра свою димісію на руки Директорії. З Відня доходили до мене чутки, що там відбуваються наради послів, головним чином про зміну посла в Берні. На моє місце спішно хотів дістатися барон М. Василько, щоб перевезти свої капітали в Швейцарію. Після наради у Відні в складі Липинського, Василька, Жука, Севрюка й Томашівського Жук виїхав з доповіддю і пропозиціями до уряду. У Швейцарії вже велася підготовна праця до приїзду Василька. Степанківський розпочав у пресі кампанію проти мене й навіть у льозанській газеті появилася замітка про відкликання мене Директорією. Мотиви відкликання подавалися як ніби неясне моє ставлення до Директорії. Другим разом з'явилася вістка, що «д-р Є. Лукасевич більшовик, який навіть відомого більшовика Левинського послав як свого кур'єра на Україну». Але в той самий час я склав у політичному департаменті швейцарського уряду затвердження мене Директорією представником України в Швейцарії. Це було 18 березня 1919, коли я одержав листа від голови ради міністрів В. Чеховського з проханням залишитися послом у Швейцарії і з подякою за мою діяльність та грамотою Директорії. Лист, писаний 11 лютого, дійшов до мене в Швейцарії щойно 12 березня 1919. Зміст його був такий:

Міністер Закордонних Справ  
Української Республіки  
Лютого 11 дня 1919  
962

До Пана Міністра-Резидента  
Української Народної Республіки при Уряді Швейцарії.

Високоповажний Пана Міністре та Шановний Товаришу  
Євмене Кириловичу!

У сучасний тяжкий момент нашого державного  
будівництва, який вимагає найвищого напруження твор-

чих сил України та самоодвертої роботи Її найкращих синів, я щаслив висловити Вам в цім приватнім листі глибоке задоволення нашого Уряду Вашою працею в справі налагодження дружніх взаємовідносин між Україною та Швейцарією, успіху в якій справі ми цілком обов'язані Вам; зазначити, що ця праця Ваша і в сучасний момент визнається нашим Урядом і з'являється необхідною для України і тому прохати Вас залишитися і надалі дипломатичним представником нашої Держави при Уряді Швейцарії.

В надії, Високошановний Євмене Кириловичу, що Ви не відмовитеся задоволити це наше загальне прохання, та бажаючи Вам найкращого успіху в Вашій користній діяльності, зістаюсь з щирим поважанням В. Чеховський.

Лист голови ради міністрів і міністра закордонних справ В. Чеховського, як і грамота Директорії до уряду Швейцарії про затвердження мене надалі послом у Швейцарії, твердили одне, але кампанія тов-ва Василько-Степанківський, керована з Відня, продовжувалася далі.

У квітні 1919 я дістав від М. Василька такого листа:

Відень 1 квітня 1919. Пану надзвичайному посланнику Української Республіки, Берн, Марктгассе 39.

В одержаній вчора депеші, підписаній обома правительствами 30 березоля 11 година в полудне, адресований до мене президентом державного секретаріату д-ром Голубовичем, повідомляють мене про слідує: «На підставі спільної постанови членів Директорії державного секретаріату та членів обох правительств, просять Вас прийняти пост надзвичайного посланника в Швейцарії; рівночасно висилаємо кур'ера з ближчими поясненнями, як також з потрібними документами для нотифікації». В другій від пана посла Липинського одержаній депеші з Станиславова, сповіщає він мене, що в найближчому часі він прибуде та привезе постанову про відкликання Вашої особи в зв'язку з другим назначенням. Я телеграфував до обох правительств, що приймаю цей пост і очікую прибуття кур'ера, взглядно пана Липинського. Але мені дуже залежить на тім, щоби якнайскорше в'їхати до Швейцарії, доки ще Ви, Шановний Пане После, звідтам до нового свого місця назначення не відбули, від Вас, які так давно вже там пробуваєте, — пораду, вказівки та впровадження в справи одержати. Дуже би Вас про те просив, щоби Ви покликуєтесь на цю, передану Вам мною урядову постанову обох правительств, устно перед швейцарським урядом про зміну в особі посла пові-

домили та агреман і дозвіл на в'їзд для мене, як Вашого наслідника, виробили. Прошу про безпосереднє повідомлення швейцарським урядом посольство швейцарське тутешнє. Маю надію, що Ви, Високоповажаний Пане После, доложите заходів підперти мою просьбу в смислі бажань наших правительств.

Миколай Василько, Вааггасе 17.

На цю телеграму я вислав М. Василькові таку відповідь:

Відповідаючи на Вашу телеграму, сповіщаю Вас, що про Ваше назначення повідомлю негайно політичний департамент за запитаю, чи годяться на Вашу особу. Дозвіл на в'їзд одержите лише після того, як одержу офіціяльне повідомлення від Директорії про мою димісію та тоді лише офіціяльно повідомлено буде швейцарське правительство про Ваше призначення. (—) Є. Лукасевич.

Наскільки Василькові залежало на швидкому замешканні в Берні, видно з того, що він, не очікуючи відповіді, повислав всі свої речі негайно до Швейцарії, частину через Берлін, частину впрост з Відня. На куфрах його, що прийшли на адресу посольства, було написано: «Надзвичайний посланник Української Республіки в Берні».

Коли в середині квітня до Відня приїхали з України посол Липинський та д-р Петрушевич, то виявилось, що Василько зовсім не був призначений на становище посла в Швейцарії. В останніх днях квітня приїхав до Берну Василько, який привіз своїх дітей до Швейцарії. Звичайно він відвідав мене для вяснення неприємної для нього афери з його призначенням. Всю вину він складав на уряд, який так як би закпив з нього. Переконавшись у розмові зі мною, що я, одначе, не збираюся надалі лишатися на становищі посла в Швейцарії, він, Василько, вернувся до Відня й з новою силою своєї енергії почав добиватися всіма способами призначення його до Швейцарії. Важливим атутом в його руках у цій кампанії були впливи у фінансових колах Відня й близькі «контакти» і «стосунки» з Супруном (фінансовим агентом УНР за кордоном).

Отож, дякуючи його впливам у фінансового агента УНР за кордоном, я від кількох місяців не діставав грошей на утримання посольства, не зважаючи на наказ уряду Супрунові про виплату посольству належної суми грошей. Запаси грошей у мене швидко зменшувалися, і була небезпека припинення всякої діяльності. Тому я 10 квітня 1919 знову поновив у рішучій спосіб прохання про звільнення мене від обов'язків посла в Швейцарії. Одночасно я вислав звіт до Директорії про свою діяльність і про політичне становище України на мировій конференції в Парижі. Мій дипломатичний кур'єр, який виїхав на Україну, з трудом пробирав-



ся туди повз Станиславів з огляду на польську офензиву Галлера й повідомляв мене 20 травня телеграфічно, що сподівається бути у Вінниці десь у перших днях червня, настільки подорож є утруднена.

23 квітня телеграфував мені д-р Євген Левицький:

Я розмовляв з Петрушевичем і Липинським про Ваше відкликання, про це не було ніякої мови, навпаки, вас всі просять в цій важній годині не покидати місця, це вимагають від вас, надіючись на ваш патріотизм.

А тим часом тижневик В. Степанківського «Україна» в Льозанні містить портрет нового посла України в Швейцарії барона М. Василька. Василько через віденські газети подає відомість про своє призначення і навіть про персональний склад нового посольства.

У перших днях травня приїхав до Відня міністер закордонних справ УНР В. Темницький. 18 травня я дістав телеграму такого змісту:

Йдучи назустріч вашому, кілька разів висказаному, бажанню, правительство та Директорія постановили прийняти вашу димісію, і таким чином Ви відкликуютеся з Берну. Вашим наслідником назначений пан М. Василько. Будьте добрі про одно та друге сповістити швейцарський уряд; прошу негайно телеграфічно сповістити мене, чи швейцарський уряд прийняв це до відома, щоб я міг передати швейцарському послу у Відні лист з іменуванням М. Василька. У п'ятницю пересилаю вам лист про ваше відкликання з проханням зайняти друге визначне назначення.

Міністер закордонних справ. Темницький.  
Відень—Гранд-готель.

З огляду на такі суперечні відомості й категоричний наказ нотифікувати М. Василька перед швейцарським урядом, я відповів В. Темницькому: «Очікую заповідженого листа, де, надіюсь, буде відповідне розпорядження Директорії. Доки не буде офіційного розпорядження Директорії, я не можу зробити ніякої нотифікації».

У міжчасі я дістав від міністра закордонних справ Темницького ще іншу телеграму, текст якої цитую, з огляду на її цікавий зміст, який освітлює «діяльність» М. Василька:

ВІІ. Довідаюся, що в колах наших посольств поширюється вістка, що посол М. Василько від п. фінансового агента Супруна, за звільнення маєтку нашої республіки в сумі триста мільйонів в австро-угорському банку у Відні, вимагав особистий гоно-

рар у сумі п'ятнадцяти мільйонів, який йому був виплачений. Ця чутка видумана. У дійсності пан посол М. Василько в справі звільнення тих державних грошей має велику заслугу, яку оцінив у належний спосіб наш пан міністер-президент Б. Мартос у листі, написаному з признанням для пана М. Василька. Рівнож його заслуга в справі використання державних грошей лише для державних потреб. Просимо пана посла пояснити це у всіх українських колах, з якими є ви у зносинах, про цей наклеп. Темницький, міністер закордонних справ.

Форма передачі цієї звістки в телеграмі, звістки, яка мусіла би бути таємницею, не могла дати доброго свідoctва про дипломатичні здібності нашого міністра закордонних справ.

Вкоротці знову я дістав від Б. Темницького офіційного листа такого змісту:

Міністер закордонних справ  
Української Народної Республіки  
ч. 5/В

До Високоповажаного Пана Посла  
д-ра Євгена Лукасевича в Берні

Сучасні політичні відносини спонукали українське правительство вдоволити Вашому кількакратно висловлюваному бажанню звільнити Вас з уряду голови надзвичайної дипломатичної місії УНР до Швейцарії. На основі ухвали кабінету міністрів з 9 травня б. р., затвердженої Високою Директорією, головою надзвичайної дипломатичної місії в Швейцарії іменовано посла Миколу Василька. Згідно з дипломатичними звичаями уклінно прошу Вас повідомити про це швейцарське правительство. Лист з уповноваженням п. Василька передаю особисто тутешньому швейцарському послові.

Повідомляючи Вас про це, вважаю своїм приємним обов'язком висловити Вам в імені Правительства щирю подяку за Вашу умілу та енергійну працю на становищі посла при швейцарському правительстві. Оцінюючи Вашу готовість служити справі Української Народної Республіки, Ваш досвід та енергійну працю, дозволяю собі запропонувати Вам посаду голови надзвичайної місії при еспанським правительстві в Мадриді. З огляду на те, що еспанське правительство та його дипломатичні уряди ще в часах існування Росії перебрали на себе опіку над громадянами колишньої Росії — отже й над українцями — в державах, що вели війну проти Росії, опіку над полоненими і т. д., з огляду на те, що виконання цієї опіки спричинило еспанському правительству

значні видатки, щодо покриття певної частини тих видатків є зобов'язана й Українська Народна Республіка. З усіх тих причин між правительством УНР і правительством королівства Еспанії будуть до вирівняння великі рахунки. Тому то вважаю позицію голови надзвичайної місії УНР при еспанському правительстві за дуже важну та вимагаючу великої енергії, оглядності і розваги. Знаючи Вас з дотеперішньої Вашої діяльності, можу з повним довір'ям повірити Вам це завдання й дуже прохаю Вас в імені добра української республіки взяти на себе цей обов'язок. Тому, що за час урядування Вашого в Швейцарії між Вами і урядовцями Вашого посольства, з природи речі нав'язалися тісні зносини взаємного довір'я, я радо згожусь на те, щоб Ви, приймаючи посаду нашого заступника на новому місці, забрали з собою й тих урядовців нашого заступництва в Берні, котрих будете уважати за потрібних і хосенних. Щоб починати відповідні кроки у еспанського правительства в цілі виведення признання та допущення української надзвичайної дипломатичної місії, прошу Вас негайно повідомити мене, — Відень I, Кернтнеррінг, Гранд-готель, — чи Ви годитеся обняти уряд, на який маю честь Вас запросити.

З високим поважанням. Народний міністер закордонних справ УНР

(—) Володимир Темницький

(Печатка: Міністерство закордонних справ УНР).

Кореспонденція між Темницьким, Васильком і мною ще, на жаль, продовжувалася, і з неї вияснилася ситуація, як Темницький допомагав Василькові найскоріше перебрати посольство в Берні, куди так спішив останній перевезти своє майно й капітали. Листом до мене Василько повідомив мене про призначення тим часом свого заступника Миколу Левитського (колишнього члена делегації на Берестейські мирові переговори), якому просив передати тимчасово всі справи посольства. Щоб скінчити цю безглузду й ганебну акцію за посольство в Берні, я в середині липня передав усі справи посольства радникові посольства п. Є. Соковичу, як шарже д'афер, склав прощальні візити президентові швейцарської конфедерації, міністрові закордонних справ і шефові політичного департаменту, яким подарував останнє видання нашого посольства під заголовком «L'Ukraine». 1 серпня 1919 я виїхав з Швейцарії, Передати справи т. зв. заступникові Василька, ним назначеному, я не міг, бо він не був у списку членів нашого посольства, що не було можливе згідно з дипломатичною практикою. Для усного вияснення цілої справи міністрові закордонних справ В. Темницькому я вислав до Відня першого секретаря нашого посольства О. Гладішовського.

У зв'язку з моїм від'їздом швайцарська преса помістила дуже прихильні до мене замітки. Офіціоз «Дер Бунд» писав:

Шеф української місії в Берні, д-р Є. Лукасевич, вручив 9 ц. м. в політичному департаменті листа про свою димісію. До прибуття його наслідника справами посольства буде завідувати радник посольства як шарже д'афер п. Євген Сокович. Д-р Є. Лукасевич вже 15 січня звертався з просьбою до Директорії про звільнення його від посади представника й просьбу цю кілька разів поновлював. Він від'їжджає незабаром на батьківщину. Д-р Лукасевич, який вже в молодих літах брав жваву участь в українському житті, був першим дипломатичним представником при швайцарській конфедерації відбудованої в 1917 році Української Держави. Він прибув у Берн перший раз у серпні 1918 як офіційний представник тодішнього уряду Скоропадського в Києві, а властиво як особа довір'я українських партій, об'єднаних у Національний Союз, який у грудні 1918 року скинув диктатуру Скоропадського. Під час свого урядування д-р Лукасевич, як щирий український патріот, приніс своїй батьківщині, яка в сучасний момент веде війну на чотири fronti, великі послуги. Для вияснення українського питання за кордоном він видав цілий ряд цінних історичних, економічних та літературних публікацій. У політичних колах нашої столиці д-р Є. Лукасевич тішився загальними симпатіями.

Подібні замітки були майже у всій швайцарській, як німецькій, так французькій, пресі. «Нойе Цюрхер Цайтунг» від 23 липня, подаючи про приїзд п. М. Василька як нового посла, подає: «Дотеперішній український представник у Берні п. Лукасевич, знавець і щирий приятель нашої країни, повертається на батьківщину».

Безперечно виникне питання, які причини склалися на те, що я подав прохання про звільнення від обов'язків дипломатичного представника. Перше моє прохання було логічною причиною відкликання мене ще в листопаді 1918 гетьманським урядом після проголошення федерації і занадто довгого зволікання Директорії з підтвердженням мене як посла УНР. Хоч мене закликали залишитися на становищі, але були це приватні листи, а повідомлення від Директорії я дістав щойно в середині березня 1919. Штейнгель, посол гетьмана, повідомив швайцарського посла в Берліні вже в листопаді 1918 про моє відкликання, правда, офіційного повідомлення швайцарський уряд від гетьманського уряду так і не дістав, але залишатись у такому неясному становищі мені не було далі можливим. Не маючи зв'язку з урядом, без вказівок уряду в нашій закордонній політиці було тяжко укласти

плян політичної діяльності, а крім того моє посольство було забезпечене грошима лише до січня 1919. Перешкоди в діяльності та в забезпеченні грошима «товариством Панейко-Василько-Степанківський» теж нічого доброго не віщували. У січні появилися вістки про призначення зовсім невідповідних осіб на важливі місця, а головне жахливий склад паризької делегації на Мирову конференцію не давав ніякої запоруки, що наша закордонна політика ведеться та буде вестися обдумано. Призначення учасників берестейських мирових переговорів на членів паризької делегації свідчили про абсурдність нашої закордонної політики. Склад паризької делегації, який у більшій частині переїздив через Швейцарію, властиво перебував у Швейцарії протягом кількох місяців з-за неотримання в'їздових віз до Франції, наробив багато клопоту нашому посольству. Перший приїхав д-р В. Панейко, який від січня до березня 1919, тобто до свого від'їзду в Париж, жив у Льозанні у В. Степанківського. Після приїзду місії до Відня вони повідомили про свій приїзд до Швейцарії не мене, а В. Степанківського. Зараз же після їх приїзду я повідомив кількох членів делегації, щоб вони не робили ніякої політики на терені Швейцарії, хібащо в порозумінні зі мною. Одначе це не мало жодного впливу, бо В. Панейко провадив разом з Степанківським т. зв. західньо-українську політику. Після його від'їзду до Парижу, в другій половині березня, продовжував це професор Томашівський, який лише в квітні сказав мені, що він приїхав як новопризначений аташе до нашого посольства в Швейцарії. Голова цієї частини паризької делегації, яка перебувала в Швейцарії, М. Левитський влаштував дипломатичні обіди для швайцарців. Нижчий персонал, не маючи праці та очікуючи віз до Франції, веселився по-козацькому в першорядних готелях Швейцарії. В результаті деякі наші дипломати були під поліційним доглядом. Коли частина делегації виїхала до Парижу — Панейко, Шульгин, Галіп, Тимошенко, Ісаевич, Шелухин, Дідушок та Кушнір, решта на чолі з М. Левитським залишилася в Льозанні, як ніби «філіял паризької делегації», який не зараз же розформувався, навіть після наказу С. Пеглори від 16 квітня 1919. Крім того, в Женеві урядувала економічна місія під головуванням П. Чижевського (Ф. Королів, Перепиляця, Диновський, Курбас).

З Відня приходили не кращі, а ще гірші відомості: гуляще життя нової еміграції, переважно урядової, і різні афери з державними грошима.

Передо мною стала така альтернатива: випустити Василька послом до Швейцарії я вважав злочином, але смішно було б перечити його приїздові, коли було відомо, що я двічі подав свою димісію, а наш уряд, однак, Василька призначив (тоді для мене не зовсім було зрозуміле, а пізніше ясно було, що Василько майже диктував, маючи у спілці з Супруном непереможний вплив на грошові фонди нашої держави за кордоном). Тому я вирішив поступити, як вище зазначено.

Перед своїм від'їздом з Відня на прощальній вечері барон М. Василько похвалився перед всіма присутніми, що має особистий лист від голови Директорії С. Петлори, який дає йому, Василькові, вільну руку в політиці та всі можливі уповноваження. Листа цього, правда, ніхто не бачив, але хто знає, чи С. Петлора не був змушений до цього. Про це я С. Петлору ніколи не питав, хоч ми були в приятельських відносинах. Від'їзд М. Василька з Відня відзначила окремою статтею «Арбайтер Цайтунг» від 9 липня 1919. Оповідючи спочатку про Натана Айдінгера, колись бідного галицького жидка, який заробив на австрійсько-угорській службі підкупками румунської преси, як агент міністра графа Черніна, часопис перейшов до справ українських. Мільйонер Айдінгер виїхав з Румунії після того, як Австро-Угорщина зірвала дипломатичні зносини з Румунією й об'явила їй війну. Після програної війни та австрійської революції Айдінгер перебував у Відні. Його капітали в австрійській республіці підлягали великому оподаткуванню, а то навіть конфіскації, коли розкрилися його темні справи. Передбачаючи що можливість, Айдінгер за допомогою українського барона М. Василька забезпечується легітимацією торговельного аташе українського посольства й на підставі свого екстериторіяльного становища вибрав з банку свої капітали. Пан Василько, векслі якого в 1914 році не знаходили купця ні в одній віденській та черновецькій каварні, виїжджає як український дипломат з великою кількістю мільйонів до Швейцарії. Пан Натан Айдінгер, мабуть, скоро за ним поїде... Вони перетворюються на українців і як дипломатичні достойники з бідного винищеного краю будуть вивозити його багатства. Випадок з Натаном Айдінгером, колишнім агентом австрійського шпіонажу в Румунії, тепер торговельного аташе українського посольства, є прикладом грубого порушення австрійської гостинності». 22 липня 1919 та сама газета писала: «Не є таємницею, що різні урядовці закордонних місій вивозять контрабандою наші гроші в Швейцарію. Загалом про українське представництво треба сказати, що воно виключно займається контрабандою; це не буде, мабуть, випадковим, що пан Василько, одна з найбільш продажних креатур старої Австрії, переніс свою діяльність до Берну».

Французька преса підхопила всі ці ревеляції про Василька, і вони були передруковані в «Ля Фейл», «Льом лібр» та «Віктуар». Таким «тріумфальним» був в'їзд другого посла України в Швейцарії на свою нову посаду. (Між іншим спростування, що Василько є представником УНР в Швейцарії, а не ЗУНР, було зроблене під впливом представництва ЗУНР у Відні).

Невдовзі перед моїм виїздом з Швейцарії був у мене М. Левитський, як заступник М. Василька, з домаганням передати йому всі справи посольства. Не маючи можливості це зробити (якби навіть я хотів, бо він не був у списку членів посольства), я, звичайно, йому відмовив. За кілька днів після

цього мені принесли копію листа, якого М. Левитський написав М. Василькові про цю свою візиту у мене. Копію принесли урядовці т. зв. швейцарської частини паризької місії, яка була в ліквідації згідно з наказом Директорії, а шефом її був М. Левитський, який виробляв собі ласку у М. Василька. Зміст листа до М. Василька такий:

Шановний Пане После!

28-го, в суботу, я прибув до Берна і довідався, що посол Лукасевич виїхав до Женеви, і я зможу його побачити тільки в понеділок. У понеділок я був у нього, передав йому Ваш лист і показав свої уповноваження. Прийняв мене він дуже чемно, наче між нами нічого не було, вислухав мене і з свого боку зауважив, що він би радо здав всі справи мені й поспішив би виїхати на Україну, якби були додержані відповідні формальності, яких буцімто від нього жадає політичний департамент. Мушу Вам подати коротеньку розмову п. Райса\* з міністром закордонних справ Палявічіні. Міністер дуже добре говорив про Лукасевича, дуже вихваляв його, як порядного чоловіка та чесного політика і висловив жаль з приводу димісії Лукасевича, а також хвалив його урядовців і цікавився, чи вони залишаться тут, чи ні. Почасті пояснюється та проволока, яка тут робиться, відносно дозволу на в'їзд п'ятьом Вашим урядовцям. Райс каже мені: «У мене таке враження, що вони дадуть дозвіл на в'їзд тоді, коли будуть певні, що п'ять осіб з персоналу Лукасевича виїде з Швейцарії». Я навів ці думки й повідомлення Райса, аби Вам було ясніше видно, яку позицію займає тепер Лукасевич. Продовжую те, що він мені сказав: «мене призначила Директорія й відповідний папір мається в політичному департаменті; тепер мене повідомляють про прийняття моєї димісії і про відповідне призначення п. Василька телеграмою, підписаною п. міністром, а пізніше листом п. міністра. Таких паперів я не можу подати швейцарській владі. Я мушу подати офіційну ухвалу Директорії від 9 травня або принаймні копію уповноваження п. міністра, що міністер може змінити послів від імени Директорії. Я цілком зібрався вже виїхати, і це потрібно подати до політичного департаменту. Я охоче довіряю й не можу мати сумніву, що п. міністер робить свої розпорядження, маючи на це відповідні уповноваження, але з правно-формального боку я мушу подати відповідні докази місцевому урядові. Я не хочу мати

---

\* Райс — один з секретарів М. Василька, який уже був у Швейцарії і, можливо, мав зв'язки й відомості від швейцарців. Райс був або німець, або жид.

жадних непорозумінь і коли прошу цих документів, то лише для того, аби задоволити вимоги влади. Коли такі документи будуть, я передам усі справи радникові Саковичеві і сам виїду з Швейцарії, а Сакович уже передасть справи чи Вам, чи п. Василькові, згідно з правними приписами. Мені сказали в політичному департаменті, що я не можу залишатись у Швейцарії тоді, коли приїде сюди новий посол, бо так водиться, що одночасно два послы не можуть бути в державі, бо як новий, так і попередній, завжди для них є послы. Ось чому я жадаю необхідних документів і коли їх отримаю зараз же виїду, здавши справи п. радникові Саковичеві».

Це текстуально те, що він сказав мені, а я, вислухавши це, заявив йому, що повідомлю про це все свого шефа. Після того я до нього не заходив, але дізнався, що він ліквідує справи, видав наперед утримання урядовцям за місяць, і видно, я певен у тому, що швидко виїде з Швейцарії. Сестра Гладішовського подала прохання про звільнення і від'їжджає до Праги. Чикаленко сильно агітує, аби Лукасевич прийняв посаду посла в Мадриді, бо вона не хоче тут бути без нього. Сам Лукасевич мені сказав, що він хоче їхати на Україну через Константинопіль; це його бажання, за словами Короліва, пояснюється тим, що він поробив тут з різними промисловцями контакти на продаж деяких товарів для України й тепер у Константинополі він хоче в'являти справу з транспортуванням товарів на Одесу.

У день мого приїзду від'їхав до Парижу Артем Галіп, який досить швидко дістав візу. Його урочисто проводжали Лукасевич і ще деякі невідомі мені особи. Чому такі близькі відносини між ними? Справа ця пояснюється тим, що як один, так і другий є Ваші вороги. Це, між іншим, родич Лукасевича казав у своїм товаристві: «Лукасевич не дуже то довіряє Галіпові, але у них зараз є спільний ворог — це п. Василько, який об'єднує їх у спільному інтересі». Я гадаю, що при допомозі Галіпа й Лукасевич трохи підняв своє реноме, яке в очах політичного департаменту стояло до цього часу дуже низько. Галіп поїхав у Париж з тим, щоб перебрати всю справу в свої руки і відсунути всіх, хто там є, і не допускати туди більш нікого; він, видно по всьому, вже почав цю акцію в Швейцарії, пізніше я перевірю деякі ще не зовсім ясні відомості про нього й зможу Вам більш конкретно про це розповісти. Мені все ж таки здається, що він тут Вам встиг трохи нашкодити. Вам, мабуть, уже відомо, що В. Степанківський затужив за чесним життям, взяв шлюб із своєю секретаркою, запечатав своє бюро і поїде в шлюбну подорож до



Стокгольму. Чого власне в такий зимний край він прямує, буде видно пізніше.

Королів мене просив передати, що після ліквідації його місії він лишається без роботи й охоче прийняв би посаду торговельного агента при нашій місії, якби така посада була в штатах місії. Справ торговельно-промислових розпочато тут багато, і продовжувати їх не буде кому. Він був здивований, коли дізнався, що Сокович буде вести економічні справи; він, між іншим, казав мені, що Сокович входить членом у те експортне товариство, яке тут заснував Лукасевич при участі деяких місцевих незначних комерсантів і яке збирається поставляти товари на Україну по цінах на 100 відсотків більших, ніж це можна зараз тут зробити у більш солідних фірмах. Про це я довідався тільки в перший раз тут від Короліва. Його бажання подаю до Вашого відома; якби така посада була, то мені здається, що Королів надавався б на це більше, ніж хто другий.

Ваші кufри перевезені до готелю, ключі у мене. Чекаю Вас 10, прошу повідомити, яким потягом прибудете до Берну, вранішнім чи вечірнім.

Прощу передати від мене сердечне привітання Вашій Дружині.

4/7, 1919

З пошаною М. Левитський.

\*

Ще кілька слів про політично-економічну ситуацію в Швейцарії у 1918 і 1919 роках. Економічно Швейцарія була цілком залежна від держав Антанти. Все, починаючи від збіжжя до сировини для промисловости, вона діставала в добу війни з Америки, а невелику кількість вугілля від Німеччини. Економіка, як рушійна сила, творить і залежність політичну. Внутрішня ситуація була досить скрутна — країна бо жила на картковій системі і переживала високу дорожнечу. Залізничний рух з-за браку вугілля був зменшений до мінімуму, по неділях потяги не їздили, і лише від серпня пустили декілька швидких потягів. В'їзд до Швейцарії для чужинців був дуже обмежений. У липні 1919 року були знесені картки на жири й інші продукти, крім карток на хліб, але встановлено два безм'ясні дні на тижні та один безм'ясний тиждень на місяць.

Всі члени нашого посольства одержали від політичного департаменту Швейцарської конфедерації дипломатичні легітимації, як всі інші закордонні дипломатичні представництва з полишенням паспортів. Звернено мені увагу, що число членів посольства не мало б бути побільшене. Причиною цього були дуже великі персональні склади амбасад держав Антанти, Німеччини та деяких неутральных держав, а ще й тому, що швайцарці боялися впускати громадян колишньої Росії, щоб між ними не було більшовиків, головне більшо-

вицьких агітаторів. Побоювання швейцарського уряду виявилися щодо цього останнього цілком обґрунтовані. Майже одночасно з підписанням перемир'я Антанти з Німеччиною була річниця існування більшовицької влади в Росії, яку більшовицькі агітатори використали для організації генерального страйку в Швейцарії та повстання «спартаків» у Німеччині. Самовільна демобілізація деяких частин німецької армії приневолила Швейцарію закрити кордони, щоб маси голодних німців не залляли малої Швейцарії. Більшовицька місія, яка перебувала в Швейцарії та була замінена в організацію генерального страйку, мусіла виїхати з Швейцарії разом з цілою масою кур'єрів та агітаторів. Генеральний страйк був ліквідований досить швидко, але швейцарська влада була змушена оголосити частинну мобілізацію своєї армії для забезпечення проти деструктивних виступів частини швейцарського робітництва. Генеральний страйк був організований комітетом в Ольтені, який був під впливом більшовиків і називався швейцарським «совдепом». Страйк був проголошений підступним способом, бо не було для такого проголошення санкції більшості робітничих рад і комітет не мав симпатій більшості робітничого загалу.

Після виїзду більшовицької місії з Швейцарії на вимогу швейцарського уряду наше посольство було фактично єдиним представником з території колишньої Росії. До посольства масово зверталися російські громадяни, народжені на території України, бажаючи виміняти більшовицькі пашпорти на українські, щоб не підлягати висилці з Швейцарії.

Наше посольство користало з дуже прихильного відношення політичного департаменту швейцарського уряду: пашпорти, які ми виставляли нашим громадянам, визнавалися швейцарським урядом; посольство мало повне довір'я у швейцарців; від лютого 1919 року в порозумінні з швейцарською владою ми отримали дозвіл на двох постійних дипломатичних кур'єрів. Професор Тендірі, шеф відділу захисту швейцарських громадян на території колишньої Росії при політичному департаменті, якому підлягали всі консульські швейцарські установи в колишній Росії, був у постійних зносинах з нашим посольством.

Зацікавлення торговельно-економічних швейцарських сфер торговельними зносинами з Україною проявилось в заснуванні торговельного товариства «Україна», на чолі якого стояв відомий фінансовий діяч Біярен. Він притягнув до цього французький капітал як у Швейцарії, так і у Франції, був бо він у добрих зв'язках з промислово-торговельними колами Антанти. Д-р Еш, написав і видав гарну публікацію «Україна і Швейцарія — економічно-політична студія про участь торгівлі й промисловости Швейцарії в обміні товарами з Україною». Швейцарські фірми масово виявляли зацікавлення до справи нав'язання торговельних зносин з Україною.

Швейцарський уряд дозволив нашому посольству нав'язати контакт з інтернованими в Швейцарії українськими про-

мадянами, яким посольство допомагало грошми, а деяким з них допомогло виїхати до Галичини. При переїзді через Швейцарію інтернованих українців (колишніх громадян Австро-Угорщини) швейцарський уряд повідомив наше посольство про день їх приїзду, що дало змогу допомогти цим громадянам одягом і грошми. Студентам-українцям, які перебували в Швейцарії (переважно в Цюріху) посольство щомісячно давало допомогу на їдальню — 1 500 шв. фр. Міжнародний Червоний Хрест був у постійному зв'язку з нашим посольством і зі мною особисто, як представником Українського Червоного Хреста при Міжнародному Червоному Хресті в Женеві.

\*

Перебування нашого міністра закордонних справ Дмитра І. Дорошенка в листопаді 1918 в Берліні (та ще й таке довге) справило негативне враження на антантські кола в Швейцарії. Майже зараз же після приїзду Д. Дорошенка, щось за два дні, наш берлінський посол барон Ф. Штейнгель прислав телеграму про відкликання Дорошенка, а десь через два дні таку ж саму телеграму дістав я про мое відкликання. Отож ледве я розпочав свою діяльність, зараз же був позбавлений юридичних прав на виконання обов'язків представника України в Швейцарії. А найгірше було те, що Штейнгель рівночасно повідомив і швейцарського посла в Берліні про мое відкликання. Становище, здавалося, було безвихідне, але світові події, які розвивалися з години на годину, та прихильне ставлення швейцарського уряду дали можливість мені перейти над цим до порядку денного й продовжувати свою діяльність.

Міністер Д. Дорошенко зараз же після приїзду в Швейцарію бажав нав'язати контакт з посольствами Франції, Англії й Америки, але мій зондаж, зроблений через нейтральні політичні кола, ствердив, що ці амбасадори прийняли його не бажали. Тому через тиждень Д. Дорошенко виїхав на Україну з своїм секретарем Ермоловим і дипломатичним кур'єром Білцом.

Становище, яке витворилося, примусило мене визначити своє ставлення до нового гетьманського уряду й його експонента — берлінського посла барона Ф. Штейнгеля. 3 грудня 1918 появилася в швейцарських газетах таке повідомлення: «Українська місія в Берні. Доносять, що сучасний уряд П. Скоропадського відкликав голову української місії в Берні. За нашими інформаціями з української місії, справа представляється в такому світлі. Урядового відкликання радю міністрів до сучасного моменту не було. Барон Ф. Штейнгель, посол у Берліні, передав лише телеграфом повідомлення міністра закордонних справ Афанасєва про відкликання д-ра Лукасевича. Нас повідомлено, що д-р Лукасевич, який на бажання українських політичних партій та з їх доручення прибув до Швейцарії, буде покищо продовжувати свою

діяльність. Вже під час свого першого перебування в Берні д-р Лукасевич виявив себе щирим українцем. Таким він і сьогодні залишився, йдучи разом з Національним Союзом, який диктатора П. Скоропадського, як повідомляють телеграми, об'явив зрадником України і який не визнає нового російсько-монархічного уряду».

Після цієї замітки довго не було ніякої вістки ні від кого. Ф. Штейнгель замовк, а про становище на Україні нічого не було відомо, аж 12 грудня надійшла телеграма від Козія з Берліну, в якій він подавав: «... тільки що я повернувся з України. Крім Києва, вся країна під владою Директорії, яка об'явила всіх росіян та більшовиків національними ворогами, зарядила загальну мобілізацію та дотепер зібрала півмільйона війська. Гетьманська влада має 8 тисяч війська і оточена в Києві. В наслідок перемир'я німців з Петлюрою німці в цих днях залишають Київ, упадок якого неминучий. Вас закликають залишитися на своєму посту». 16 грудня, Козій знову повідомляв: «Сьогодні після обіду війська Директорії зайняли Київ. У місті та в країні порядок і спокій». Рівно ж я був інформований д-ром Р. Смаль-Стоцьким, який повідомляв мене, що ситуація вимагає не здаватися і зволікати. Він радить рішуче відмовити Штейнгелеві. Штейнгель знову телеграфував, що «міністер закордонних справ доручив мені повідомити вас, що ваша місія в Швейцарії закінчена, а вам наказується прибути негайно до Києва. Мені доручено бути представником України також і в Швейцарії». На це я відповів Штейнгелеві: «Телеграма Афанасьєва не має для мене ніякого значення. Призначений постановою ради міністрів, я можу бути відкликаний тільки такою ж постановою, затвердженою гетьманом».

У такій ситуації я перебував аж до лютого 1919 року, коли Директорія офіційно затвердила мене представником Української Народної Республіки при уряді Швейцарської Конфедерації. Щоб скінчити кореспондування з Ф. Штейнгелем, я переслав йому ще одну телеграму: «Ніяких розпоряджень від вас я приймати не зобов'язаний, бо ваші накази протизаконні. Посол послу не начальство. Залишіть надалі вашу писанину».

У такій ситуації я продовжував щойно розпочату працю.

Вже в перших днях листопада мені було відомо від англійського аташе, проф. Дельмера, що в найближчих днях Туреччина підпише перемир'я й відкриє Дарданели для союзної флотії. Надаючи цій події великого значення і вважаючи конечним зазначити наше відношення до еventуального приходу Антанти в українські порти, я звернувся до всіх антантських і нейтральних представництв з нотою, рівночасно подаючи їй зміст швейцарської преси.

Наші зносини з іншими народами, особливо з народами колишньої Росії були досить активні. З литовцями відносини були особливо приязні, й у політичній акції ми йшли завжди разом. Міністер Шавліс, прелат Ольшевський, шеф литовської місії в Швейцарії В. Давмантас, голова комітету допомоги полоненим «Літуанія» А. Степонайтис, делегати американських литовців І. Добужіс та Казис Пакстас — це були литовці, з якими ми мали зносини. В особах князя М. Сумбатов та його заступника Х. Шавішвілі, делегата Азербайджану Г. Баммата — ми зв'язалися з Кавказом. З поляками й росіянами прямих зносин ми не утримували, але як одні, так і другі присилали часто своїх людей у справі своїх громадян, а інколи і в справах політичних.

Восени минулого року в помешканні нашого посольства було зібрання представників Латвії, Литви, Грузії й України в справі спільної акції щодо визнання самостійності цих народів, але лише з литовцями ми домовилися в справі спільної акції і заснували «Українсько-литовський союз», від імени якого ми спільно виступали, протестуючи проти російського імперіялізму. Добрі контакти, побудовані на взаємному довірі, були у нас з жидами.

Після засідання заснованого III інтернаціоналу в Москві починається міцна акція з агітацією за приєднання всіх лівих організацій до цього інтернаціоналу. Це викликало теж протиакцію. У січні 1919 року зібралися у Берні (Швейцарія) соціалістичні партії на конференцію II інтернаціоналу. На цю конференцію покладалися великі надії, мовляв, вона буде паралельно з мировою конференцією у Версалі обговорювати справи миру, впливаючи на постанови версальської мирової конференції. Надії не виправдалися: соціалістична конференція склала лише загальний плян своєї діяльності та директиви щодо мирової конференції, переносючи все на найближче засідання в Люцерні.

Люцернський конгрес у серпні 1919 був ще менш цікавий, бо не мав того захоплення й надхнення, як бернський, і був лише слабим його відгуком. У Люцерні було враження, що II інтернаціонал не в стані діяльно торкнутися тих проблем, які на нього поклала світова війна. Конгрес у Люцерні не виявив нічого більше, як звичайний опортунізм. Важливіші постанови відкладалися в Берні до Люцерні, а в Люцерні до Женеви із страху, щоб ледве зліплений II інтернаціонал зовсім не розлетівся. На люцернському конгресі констатовано факт, що, не зважаючи на те, що соціалізм у даний час поширений у небувалих ще досі розмірах, II інтернаціонал є такий кволий, яким ще ніколи не був. Промовці визнають брак впливу й безсилля II інтернаціоналу, який зовсім не може вплинути на мирову конференцію. Його становище таке, що, з одного боку, йому загрожує реакція, а з другого — руїна, тобто його становище між мировою конференцією і III інтернаціоналом.

Українська делегація на засідання II інтернаціоналу була представлена проф. М. Грушевським, д-ром Матюшенком, Ісаєвичем і Дідушком. Україні визнано право на 15 голосів, Польщі — 15, Фінляндії — 8, Литві — 4, Грузії — 4, Латвії — 2, Естонії — 2, Росія одержала право на 30, а Німеччина теж на 30 голосів. Разом всіх 408 голосів.

\*

Це короткі завваги і тло ситуації, в якій довелося мені працювати дипломатичним представником України в Швейцарії протягом майже року. За весь час мого перебування в Швейцарії я не мав контакту з урядом — ні прямо, ні через інше посольство. Навіть кур'єри, яких я посилав до уряду, не привезли мені жадних серйозніших інформацій або директив. Грошові засоби посольства вже майже кінчалися на весні 1919 року, а я особисто не брав належної мені платні вже більше півроку.

Беручи все це до уваги та ще й кампанію Василька, я не рахував можливим залишатися надалі представником України в Швейцарії. Це спонукало мене в січні, а опісля ще раз у квітні 1919 просити Директорію УНР звільнити мене від обов'язків представника України в Швейцарії.

З тих же причин я не вважав можливим прийняти пропозицію стати послом України в Іспанії, думаючи, що буду корисніший своєю працею на Україні.

## Українці в Канаді та їхнє майбутнє

З НАГОДИ ПУБЛІКАЦІЇ 4 ТОМУ РАПОРТУ  
КОРОЛІВСЬКОЇ КОМІСІЇ В СПРАВАХ  
ДВОМОВНОСТІ ТА ДВОКУЛЬТУРНОСТІ

*Ярослав Галицький*

Серед українців у вільному світі, а, може, і на українських землях, зформувався погляд, що Канада є найкращою країною для української еміграції і що в Канаді можна створити та закріпити твердиню українського політичного, суспільного та культурного життя поза рідними землями.

Теоретично така концепція досить виправдана. Канада в порівнянні з іншими державами, в яких примістились українські емігранти, дійсно створює певні можливості для їхнього культурного та суспільного розвитку. Ця країна в основному зацікавлена якнайшвидше асимілювати імігрантів, проте вона не пропагує цієї асиміляції офіційно і не видає елімінації культурних традицій поодиноких національностей. Деякі з цих традицій і звичаїв здобувають собі «право громадянства» в загальній структурі суспільного порядку Канади.

Цю відносно ліберальну настанову державних відповідальних кіл і в певній мірі канадського суспільства треба завдячувати тому фактові, що в Канаді існує велика франкомовна група, сконцентрована в провінції Квебек, яка вперто і послідовно не дає себе асимілювати в англосакському світі. Хоч франкомовні канадці ніколи не виявили прихильного розуміння до культурних прагнень інших етнічних груп, вони своєю поставою та своїм завзяттям створили умови для збереження національної totoжності інших груп, особливо тих, яким на цьому залежить.

Ставлення урядових кіл, які до останнього десятиліття були опановані англосаксами, до культурних, а тим більше до політичних прагнень етнічних груп, було в основному негативне, а в деяких випадках лицемірне. Політичні діячі вдавали, що цікавляться проблемами етнічних груп, проте їхнє зацікавлення було звичайно дуже поверхове і короткотривале. Навіть знаменний виступ колишнього прем'єра Джона Діфенбейкера на форумі Об'єднаних Націй у 1960 році був лише порожнім жестом. Результати цього виступу й ентузіазм української преси здивували самого Діфенбейкера, який, до речі, не мав навіть підтримки свого власного міністра закордонних справ Говарда Гріна.

Тим часом українське суспільство в Канаді ставиться зовсім поважно до цих порожніх заяв і часто буде на них далекоюсяжні пляни. Наша центральна установа, Комітет українців Канади (КУК), належить якраз до таких організацій, які вдоволяються декларативними заявами політичних діячів, приймаючи жести та солодкі слова як маніфестацію урядової прихильності.

Одначе дійсність є досить прикра. Престиж Комітету українців Канади, який досяг був свого апогею з початком шістдесятих років, за останнє п'ятиріччя очевидно занепав. На це склалося багато різних причин, у тому числі стагнація у президії комітету, президент якого став символом анахронізму. Вплинули на занепад престижу КУК також зовнішні обставини, які відсунули українські політичні прагнення на дальший плян, тому що політика коєкзистенції та поліпшення стосунків з СРСР стала основою не тільки канадської, але й американської, британської та французької закордонної політики. Вартість українського націоналізму, як антикомуністичного інструменту, знизилася майже до zero, хоч офіційні українські кола в Канаді ніяк не хочуть з цим фактом погодитися. Створилася парадоксальна ситуація — ми хочемо помагати канадській владі та канадському суспільству поборювати комунізм у середині і назовні, а вони не хочуть наших послуг. Ця сумна дійсність ще не просякла в голови наших громадських діячів та редакторів, і ми далі вважаємо себе чемпіонами проти комуністичної загрози.

При цій нагоді хочеться сказати кілька слів про наших репрезентантів у федеральному парламенті, з яких найбільше діяльним та найбільше свідомим є сенатор Павло Юзик. Не зважаючи на його активність та невтомність, треба не во гнів нашому сенаторові ствердити, що йому здається, ніби на його плечах спочиває доля не тільки українських канадців, але й доля всієї «третьої сили», тобто усіх етнічних меншин у Канаді. Маючи найкращі наміри, сенатор не встигає задовольнити всіх, хто до нього звертається, і дуже часто виступає на льокальних святкуваннях просвітянського характеру. Не помагає сенаторові й те, що його взаємини з президією КУК, як також з членом Королівської комісії в справах двомовности та двокультурности, проф. Я. Рудницьким, характеризуються взаємним недовір'ям, а то й ворожістю. Не в образі проф. Я. Рудницькому, який є заслуженим діячем української науки і бере активну участь в українському громадському житті, терба визнати, що він досить часто пов'язує своє ім'я з виступами дуже сумнівної якості та ще більш сумнівної наукової вартості.

Коли мова йде про членів палати послів, то там є п'ять послів українського походження (Дяків, Скорейко, Смерчанський, Сулятицький та Євчук) і три послі мішаного польсько-українського походження (Корчинський, Мазанковський та Папроський). На жаль, ні один з вищезгаданих послів не являє особливого зацікавлення українськими проблемами, і



тому українська громадськість дуже болоче відчуває брак свідомих українських парламентаристів, якими були померлі Антін Глинка, В. Вол та Микола Мандзюк або такі, як Михайло Лучкович, Михайло Стар та Іван Дікур. Щоправда, посла Марко Смерчанський, Павло Євчук та Володимир Дяків мають усі дані для того, щоб репрезентувати групові інтереси українців Канади, однак, з огляду на параліч у лавах громадського проводу, бракує відповідних сил, які могли б вплинути на цих послів.

Великою слабкістю нашого суспільного життя є те, що наші громадські організації, а навіть наукові інституції, очолюють люди пересічної інтелігенції і що здібніші та більш компетентні особи відходять від громадського життя. З іншого боку, молодше покоління не підготоване, щоб перебрати провід суспільного життя у свої руки.

У цей критичний для нас період Королівська комісія у справах двомовности та двокультурности, після кількарічних студій та дослідів, опублікувала четвертий том своїх звітів. Як і в попередніх томах, які були присвячені майже виключно проблемам франко-англомовних стосунків у Канаді, четверта книжка публікує офіційні рекомендації, на основі яких канадський уряд мав би опрацювати та проголосити концепцію свого ставлення до етнічних культур, як також зформулювати державну політику, яка мала б спричинитися до збереження етнічних культур у загальноканадській структурі.

Цікавим є те, що в цьому 350-сторінковому томі українці згадуються частіше, ніж яканебудь інша етнічна група. Безсумнівно присутність у комісії проф. Я. Рудницького спричинилася до того, що інші члени комісії часто брали українців за приклад. Крім того, за час існування Королівської комісії українці реагували на питання, звернені до етнічних груп, частіше, ніж інші, тому що українці мають більшу кількість організацій та публікацій, ніж інші.

Не дивлячися на те, що українців часто згадують у цій праці, в самих рекомендаціях Королівської комісії є мало корисних елементів для української групи. У загальному положенні теперішньої іміграції до Канади українці перестали відігравати поважну роль тому, що немає свіжого припливу нових імігрантів українського походження. Українці, які на підставі останнього перепису населення в 1961 році були четвертою групою за кількістю населення в Канаді, в наступному переписі 1971 року перейдуть, мабуть, на шосте місце, тому що італійці та голляндці будуть численніші за нас.

Українці також втратили багато потенціалу тому, що вони майже суцільно виявляли себе по стороні консервативної партії. Після поразки Діфенбейкера в 1963 році і з приходом лібералів до влади ми не мали ні одного визначного члена в ліберальній партії та ні одного посла з цієї партії. Ця ситуація дещо змінилася з приходом до влади П'єра Трудо, але наше суспільство та наші центральні установи про-

довжують і далі влаштовувати бенкети та урочисті прийняття на честь Діфенбейкера, якого навіть самі консерватори усунули від проводу. Це доводить, що українці вміють бути лояльними прихильниками якоїсь особи чи якоїсь партії, але не мають політичної виробленості, щоб утримувати добрі стосунки з партією, яка є при владі.

Однак, повертаючися до звіту Королівської комісії, треба сказати, що, на нашу думку, він у дійсності не обіцяє великого поліпшення в процесі гальмування асиміляції етнічних груп, хоч у ньому часто підкреслюється факт, що Канада бажає користати з цінностей усіх культур і що окремі національні групи мають повну свободу плекати свої культурні здобутки та дотримуватися своїх традицій.

Можна сумніватися в тому, чи канадський уряд щиро бажає припинення асиміляції та збереження культури етнічних меншин. Прикладом може бути факт, що коли йшла мова (у попередніх томах рапорту Королівської комісії) про загрозу асиміляції франкомовної меншини, яка живе поза межами провінції Квебек, то уряд зразу ж по проголошенні рекомендацій ужив рішучих заходів, щоб спинити або принаймні послабити цей процес. Департамент державного секретаря асигнував у 1969 році 50 мільйонів доларів для підсилення французьких шкіл у провінціях поза Квебеком. Немає сумніву, що ця допомога буде продовжуватися в майбутніх роках у збільшеній формі.

Очевидно, тут йдеться про офіційну мову, санкціоновану актом канадського парламенту. Всі інші мови канадських етнічних груп не можуть претендувати на подібну увагу, бо не мають до цього ні історичних, ні кількісних підстав. Однак з перспективи щедрості супроти французької мови уряд міг би хоч символічно асигнувати кілька мільйонів доларів для мов тих груп, які і без того роблять великі зусилля, щоб зберегти у своїх дітей мовні традиції. На жаль, цього жесту в рекомендаціях Королівської комісії немає.

Можна було б мати претенсії до проф. Я. Рудницького, одного з співавторів цього рапорту, який підписався під ним, не зробивши ніяких коментарів щодо неадекватності його рекомендацій. При оголошенні першого тому рапорту Королівської комісії проф. Я. Рудницький приготував від свого імені рапорт меншості, в якому домагався регіональних прав для української та кількох інших мов. Ці домагання виявилися досить нереалістичними, і знаменним було те, що ні один з десяти членів комісії, включаючи поляка проф. Вичинського, не підтримав вимог проф. Рудницького. Історія покаже, чи це не було тактичною помилкою висловлювати свій протест у томі рапорту, який був посвячений у цілості проблемам англо-французьким, а замовчати виразні вади в рекомендаціях четвертого тому, який повністю присвячений справам культури інших меншин.

Публікація рапорту та офіційних рекомендацій не означає, що уряд мусить точно їх дотримуватися. Він може виявити добру волю і піти набагато далі у виконанні рекомендацій, ніж це передбачає рапорт. Велику роллю тут відіграватиме те, як зареагують поодинокі групи та їхні проводи на цей рапорт і до якої міри вони переконують уряд, що вони заслуговують на більші концесії з боку уряду, ніж ті, що їх Королівська комісія пропонує.

Коли йдеться про інші пункти рапорту та рекомендацій, то всі вони мають другорядне значення, хоч вони дають багато можливостей для добре організованих груп. Цікаві є концепції в ділянці радіопересилань, де довгими роками була панівною традиція, що урядова мережа не хотіла передавати програми «неофіційними мовами». Тепер не буде виправдання на те, щоб канадське радіо відмовлялося передавати програми іншими мовами принаймні на місцевих станціях.

Жаль, що в рекомендаціях комісії немає згадки про підтримку літератур інших етнічних груп, хоч така допомога була б цілком можлива, якби уряд цього бажав. Було б бажане, щоб офіційні кола в Канаді трактували культуру інших меншин як щось більше, ніж фолкльорні виступи хорів чи танцювальних груп. Питання не в тому, чи уряд призначить кілька сот тисяч доларів для підсилення фолкльорних груп і для збереження деяких історичних експонатів у державному музеї.

На мою думку, етнічні групи мають прекрасну нагоду переконати уряд Канади, а особливо його франкомовних членів, які підтримують концепцію канадського федералізму, що продовження процесу інтеграції етнічних груп та підтримка у зберіганні культурних традицій окремих груп є в інтересі Канади. Ми могли б дочекатися того, що французькі канадці, які тепер користуються величезною силою в уряді, будуть боротися за те, щоб імігранти якнайдовше затримували свою ідентичність, мову і традиції. Є незаперечним фактом, що лише в багатокультурній структурі канадського суспільства франкомовні меншини зможуть зупинити асиміляційний процес у західних провінціях Канади, а навіть розвиватися. Коли провідники етнічних груп будуть переконувати теперішній уряд по лінії такого розумування, вони напевне знайдуть прихильну увагу франкомовних міністрів. Треба також висувати подібні аргументи перед діячами тих франкомовних громад, які часто живуть межа в межу з іншими етнічними меншинами. Якщо ми їх переконаємо, що їхня доля і майбутність залежатимуть у великій мірі від того, як довго діти українських, італійських та інших імігрантів не стануть англومовними патріотами, тоді ми зможемо розраховувати на їхню моральну, а то й фактичну допомогу.

Дотепер асиміляція працювала якраз у тому напрямі, що діти чи внуки емігрантів з Європи боролися завзятіше за

британський прапор у Канаді, ніж самі канадці британського походження. Ніде правди діти, певні кола англосакської групи ще далі намагаються наставляти етнічні меншини проти франкомовних канадців і навпаки, знаючи, що дотеперішня асиміляційна політика працювала виключно на їхню користь і що зміна державного та громадського наставлення могла б зупинити процес британізації.

Треба мати на увазі, що асиміляційні чинники є дуже сильні та впливові особливо в адміністративному апараті і що вони будуть протидіяти навіть тоді, коли уряд прийняв би і стосував прихильну до етнічних груп політику.

Навіть при найбільше прихильній для нашої громади політиці канадського уряду майбутнє українських культурних та суспільних здобутків є під загрозою, якщо не цілковитою та поважною атрофією. Наші громадські організації та установи перебувають у стадії застою. Те, що деякі лідери наших організацій окупують чільні місця по 20—25 років, не є здоровим явищем не тільки тому, що надто амбітні вожді не допускають зміни, а тому, що немає здібних, компетентних та охочих кандидатів на пости громадських провідників. Ті особи, які здобули професійний та соціальний стаж у канадському суспільстві, не є зацікавлені посвячувати численні години та дні для малоефективної праці та сумнівного гонору. Залишилася лише група так званих професійних патріотів, які або живуть з громадської праці, або не мають що іншого до роботи. Наша преса не є в кращому становищі. Хоч деякі газети по-геройськи переносять усі труднощі, їхнє майбутнє є досить песимістичне.

Маловідрадным є те, що молоде покоління, крім нечисленних одиниць, не є підготоване перебрати провід громадського життя в свої руки. Для молодих ментальність, методи праці, філософія та аргументація старших не зрозумілі і не цікаві. З іншого боку, ставлення старшого покоління до молоді, не зважаючи на високі фрази та декларації, також по суті негативне. У такій ситуації немає взаємного довір'я, і тому деякі, до речі, зовсім корисні пляни та проекти молоді не знаходять належної підтримки старшого покоління.

Чи є можлива така реорганізація обох поколінь, яка забезпечила б співпрацю старих і молодих і дозволила б працювати до спільної мети? Чи можливим є притягнути до громадської праці тих українців, які, здобувши поважні позиції в канадському суспільному професійному та науковому світі, хотіли б своїм авторитетом піднести справу української культури в Канаді на відповідний рівень?

Боюся, що вигляди на радикальну зміну в наставленні обох поколінь та в загальній філософії українського суспільства не великі. Можна передбачати радше повільну декаденцію «старих» організацій та інституцій. Єдиними поважними центрами українського життя в Канаді залишаться ще наші

церкви та деякі молодечі організації. Зрештою, і одні, і другі мають свої проблеми, які вимагали б окремої студії.

Проблеми франко-англійських взаємин у Канаді створили знамениту нагоду для українського суспільства закріпити свої культурні позиції на далеке майбутнє. Дотепер наш провід, наша преса та наші культурні і наукові інституції не скористали з цієї нагоди до тієї міри, до якої це було можливе зробити. Публікація четвертого тому рапорту Королівської комісії лишає відкритою цю нагоду на обмежений час. Якщо наші провідники, спільно з провідниками інших етнічних груп, не використають ще й цієї нагоди, майбутні покоління матимуть право судити нас за змарнування золотої нагоди.

## Ще про „Програму демократичного руху Радянського Союзу“ і про „російську націю“

*Мирослав Прокоп*

Як можна було сподіватися, з'ясована і коментована нами в червневому числі нашого журналу «Програма демократичного руху Радянського Союзу», що підписана «демократами Росії, України, Прибалтики» і поширюється серед населення СРСР, викликала живий інтерес серед української еміграції й у світі взагалі. Це не випадкове, бо в порівнянні з іншою захальявною літературою тут уперше зроблена спроба дати не тільки критичну оцінку цілої радянської системи, але також протиставити їй доволі чітку політичну програму дії і проєкцію майбутнього політичного, соціального і міжнаціонального ладу.

Природним порядком українців найбільше інтересувало те, як автори «Програми» оцінюють національну політику КПРС і як уявляють майбутні взаємини між поневоленими народами сучасної імперії. А поскільки в «Програмі» дається згідна з історичною правдою оцінка ролі російського імперіалізму у відношенні до неросійських народів і визнається право кожного народу сучасної імперії вирішувати про свою долю, українці в загальному розцінили «Програму», як корисний перший крок у мисленні росіян чи, точніше, авторів того документу. Застереження, правда, викликає пропозиція референдумів під наглядом Об'єднаних Націй, бо, якщо йдеться про український народ, то його історична боротьба за незалежність є незаперечним доказом його справжніх прагнень, і тому самовизначатися під будь-чим наглядом йому немає потреби.

### «ПРОГРАМА» І РОСІЙСЬКІ ЕМІГРАНТИ

Зате пропозиції авторів «Програми» щодо побудови майбутніх взаємин між народами СРСР, а ще більше їхня оцінка ролі Москви в житті неросійських народів імперії, зустріла гостру критику з боку найбільш голосного і активного російського угруповання на еміграції, що діє під назвою «Народно-трудоий союз» (НТС). Це провідна організація російських емігрантів, що утворилася ще в 1930 році з груп радикальної російської молоді в Београді, в Югославії. За своїми ідейними спрямуваннями це була крайньо права партія, бли-

зька до модних між двома світовими війнами тоталітарних рухів. Вислід другої світової війни мав вплив на зміну деяких політичних позицій НТС. Своєю основною метою НТС визначив боротьбу проти комуністичної диктатури і відновлення єдиної, неділимої «солідаристичної» Росії. Для національно-політичної свободи неросійських народів СРСР і, звичайно, для їх самостійних держав у програмі НТС місця немає, як і в КПРС.

Треба визнати, що у своєму журналі «Посев», який по-являється у Франкфурті, в Західній Німеччині, діячі НТС, які передрукують велику кількість захаявної літератури з СРСР, доволі сумлінно інформують також про захаявну літературу на Україні, не замовчуючи при тому, що вістря її спрямоване проти політики русифікації, утиску української культури, мови і т. д. Але такі факти боротьби українського народу проти імперії, на жаль, досі не змусили діячів НТС ревізувати їхні власні імперські настанови.

Таким чином, як сказано, керівники НТС взяли у багнети пропозиції «Програми» щодо національного питання. Вони називають їх «наївними» і «непослідовними» і з обуренням відкидають тезу «Програми» про те, що Росія це «на-сильне об'єднання народів довкола великоросійського національного ядра». Такому твердженню згаданий «Посев» (ч. 7, липень 1970) протиставляє тезу НТС, в якій говориться про російську націю як «тісну сім'ю історично об'єднаних народів, які впродовж багатоміліардної спільної долі усвідомили спільноту державних, культурних і економічних інтересів». Вожді НТС до такої «російської нації» включають не тільки росіян, але й українців, білорусів, грузинів й інших. Що «об'єднання» тих неросійських народів довкола Росії прова-дилося засобами відомих імперіялістичних розб'їв, що за таке «об'єднання» неросіяни заплатили мільйонами знищених і замучених у тюрмах, на засланнях, у концтаборах людей, спустошенням їхньої матеріальної і духовної культури, — це керівників НТС зовсім не турбує, як не турбувало Петра I, Катерину II, Леніна чи Сталіна. Їх також не цікавить те, що за останні десятиріччя самостійними стали десятки народів, що сьогодні ідея нації й ідея державної незалежності кожного народу є одною з вирішальних рушійних сил у житті всього людства, і що, логічно, «об'єднання» в одній «російській нації» неросійських народів можна б досягти тільки новим терором і насильствами. Вони далі не мислять вільної некомуністичної Росії без поневолення українців, вірмен, білорусів, татарів та інших.

До речі, проповідуючи згадану концепцію одної «російської нації», російські шовіністи на еміграції майже точно йдуть за сучасними теоретиками національної політики КПРС. ЦК КПРС також говорить про історичну спільноту народів СРСР, називаючи її, правда, не «російською нацією», а «радянським народом». Ця мудрість — винахід XXII з'їзду КПРС у 1961 році (термін був вживаний і раніше, але на з'їзді офі-

ційно легалізований), і вона сьогодні стала догмою національної політики партії. Ось в «Українському радянському енциклопедичному словнику» (т. 3) читаємо таку дефініцію цього поняття:

«Радянський народ — нова історична спільність людей різних національностей Радянського Союзу, які мають спільну соціалістичну батьківщину — СРСР, спільну економічну базу — соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету — побудову комунізму та багато спільних рис у духовному обличчі. Ця нова міжнаціональна спільність людей створилася в ході будівництва соціалізму і являє собою найширше з усіх відомих суспільних утворень».

Отож, у вождів КПРС насильно втримувані в поневоленні десятки народів — це найширше суспільне утворення, яке на дальшому «шляху до комунізму» перетвориться в одну націю з одною мовою, культурою, літературою (звичайно, російською), а для керівників НТС — це вже тепер є «російська нація». Треба визнати, що хоч керівники КПРС мають у руках величезні засоби терору і тиску, вони, принаймні на словах, більше толерантні, ніж їх еміграційні конкуренти.

Звичайно, можна б сказати, що взагалі погляди НТС, як еміграційної групи, значення для розвитку майбутніх взаємин між народами СРСР не мають. Але так воно не є. НТС репрезентує поважну частину політично активної російської еміграції і користується впливами серед чужинців, а якщо йдеться про великодержавний шовінізм цієї партії, то він питомений більшістю росіян поза межами СРСР. Вже тому не можна цього легковажити.

Крім цього (що важливіше), є надто багато показників на те, що в самому СРСР шовіністична політика КПРС у відношенні до неросіян має широку підтримку серед деяких кіл російського народу, зокрема в новій комуністичній буржуазії і міщанства. А вже, як ідеться про російську меншість на Україні чи, точніше, про російську номенклятурну бюрократію, що опановує важливі посади в партії, в державному, господарському й іншому апаратах, то її треба вважати головним носієм русифікації України.

Правда, коли ми говоримо про «Програму» і реакцію на неї за кордоном і в СРСР, нас цікавлять у першу чергу не російські шовіністи з КПРС і поза нею, але ті російські кола, які сьогодні ведуть боротьбу проти комуністичної диктатури. Це є сили майбутнього, і їх ставлення до національного питання має для нас велике значення. Як же тут ті справи виглядають?

## НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ І РОСІЙСЬКІ ДИСИДЕНТИ В СРСР

На жаль, і тут становище не найкраще. У колах, що сьогодні очолюють боротьбу за національні права на Укра-



їні, є думка, що також серед російських дисидентів тільки одиниці розуміють, що боротьба проти комуністичної диктатури, боротьба за політичні і соціальні права нерозривно зв'язана з боротьбою за ліквідацію колоніальної російської імперії, отже з визнанням права неросійських народів на незалежність. Щождо самої «Програми демократичного руху СРСР», то досі невідомі ніякі прямі висловлювання про неї відомих постатей сучасного інтелектуального ферменту в Росії. Відомі натомість часткові погляди тих людей на національне питання взагалі. У свій час академік Андрій Сахаров, у трактаті п. н. «Про прогрес, мирне співробітництво та інтелектуальну свободу», плямував «антисемітизм і українофобію» Сталіна. Андрій Амальрик, у відомій студії «Чи існує Радянський Союз до 1984 року?», засуджував переслідування неросійських народів СРСР. Подібно писали російські письменники Аркадій Белінков і Анатолій Кузнецов.

Останньо до цього реєстру долучилися ще два голоси, які в деякому відношенні можуть бути посередньою реакцією на пропозиції «Програми» в національному питанні.

Перший голос — це документ російської захлавної літератури п. н. «Ганебна система таборів». Це лист групи політичних в'язнів до радянських діячів культури. Текст його надрукований у журналі «Посев» (ч. 6, червень 1970). Звернення підписали такі політичні в'язні: Леонід Бородин, Юрій Галансков, Олександр Гінсбург, Юрій Іванов, Віктор Калнинш, Вячеслав Платонів, Михайло Садо. Лист адресований Олександрові Твардовському, Чингізу Айтматову й іншим письменникам. У ньому, м. ін., є цінна інформація про те, що «основну масу політичних в'язнів творять учасники післявоєнних національних рухів (Західня Україна, Прибалтика). Вони сидять у таборах вже по 20—25 років...» Про національно-визвольні рухи неросійських народів там пишеться так:

«Якщо йдеться про самі національні рухи, то треба перш усього визнати, що хоч і як би ставитися до відосередніх тенденцій, здавлювання їх каральними засобами не вирішує і не може вирішити так болючого для Росії національного питання. Пригадаймо, що ті рухи були викликані передусім непривальною, щобільше, злочинною політикою в галузі міжнародних взаємин, що була ведена під час сталінської диктатури, коли цілі народи насильно переселяли з їх рідних земель, коли велася політика насильної асиміляції і т. д.»

Далі автори пишуть: «Останньо ув'язнюють головним чином за пропаганду національного самовизначення, що з легального погляду є прямо протизаконне, бо конституція СРСР проголошує „право нації на самовизначення аж до відокремлення“. Кидати людей у табори за пропаганду ідей самовизначення — значить тільки розпалювати міжнародну ненависть, почуття ворожості і відчуження між націями».

З цього видно, що автори звернення засуджують сучасну національну політику КПРС з чисто гуманних мотивів, а також відкидають її з погляду самого радянського легалізму. Можна припускати, що вони також згідні з самим принципом самовизначення народів. Проте, і вони говорять про «Росію» і про «болочче» для неї національне питання, отже в певному відношенні розглядають проблему неросійських народів як внутрішньоросійську справу. При тому, на їхню думку, все зло не в залежності України від Росії, але в каральних методах політики КПРС.

Другий документ, що останньо дійшов до відома закордону і кидає даліше світло на мислення сучасних російських дисидентів у національному питанні, є лист відомого російського історика Петра Якіра до Андрея Амальрика. Цей лист надрукований у 13 випуску «Хроніки поточних подій» з датою 30 квітня 1970. У листі є, м. ін., таке речення: «Також я не згідний з доволі односторіннім Вашим підходом до російського питання, але я не буду закидати Вам русофобства, як це роблять у захлавних писаннях деякі критики Вашої брошури».

У цьому реченні є дві інформації: перша — що Якір не згідний з Амальриковою оцінкою політики російської імперії у відношенні до не росіян (бо власне про це там ідеться), друга — що погляди Амальрика в цій справі гостро критикувались у документах російської захлавної літератури, яка досі на Заході не відома.

## УКРАЇНСЬКІ ВИСНОВКИ

Які висновки з цих двох виступів видатних російських діячів, що сьогодні очолюють боротьбу російських інтелектуальних кіл за політичні свободи? Висновків багато, але назв'ям найважливіші:

1. Коріння традиційного російського шовінізму і великодержавного мислення є дуже глибокі, і вони живі також у колах сучасних російських противників комуністичної диктатури. Ті кола мислять категоріями боротьби передусім, якщо не виключно, за політичні і соціальні свободи. Серед них є безперечно велике число відданих і готових на жертви людей, але людей, які розуміли б, що повне визволення російського народу — це не тільки звільнення його від комуністичної диктатури, але також від отрути шовінізму й імперіалізму та що це визволення має прийти в парі з визволенням неросійських народів від колоніального гніту Москви, — таких людей серед росіян сьогодні дуже мало, точніше, це — одиниці.

2. Теза КПРС про те, що в умовах радянської соціалістичної дійсності зникають національні антагонізми, як і те-

за, що в СРСР забезпечена рівність всіх народів — звичайна брехня і обман. Від часу, коли Сталін проголосив на XVII з'їзді КПРС у 1934 році, що головною небезпекою перестав бути великодержавний шовінізм, від того часу відродився у Радянському Союзі ґрунт для зростання войовничого російського шовінізму. Рівночасно ЦК КПРС політикою русифікації неросійських республік, обкраювання їх прав, насилання до них російських бюрократів, гльорифікацією всього, що російське, і принижуванням та нищенням культурних надбань неросійських народів створив умови, в яких росте не дружба народів, але взаємна ворожнеча між ними. А що в руках ЦК КПРС є безконтрольна влада, якою він опановує всі клітини громадського життя, отрута великодержавного шовінізму просякла в гущу радянського суспільства, зокрема вона оволоділа російським міщанством і партійною та державною буржуазією. Вона така сильна, що, як видно, від неї важко визволитися навіть російським борцям за політичні свободи.

3. Позиції українського народу і українського визвольного руху у відношенні до росіян ясні. Українці ніколи не виповідали війни російському народові, навпаки, вони хотіли і хочуть налагодити з ним добросусідські взаємини на принципах взаємовизнання і невтручання у внутрішні справи. У найновішій нашій історії свідченням такого українського ставлення до росіян є політика Української Народної Республіки у 1917—20 роках і політика організованого визвольного руху під час другої світової війни і після неї. З писань сучасної захальявної літератури на Україні видно, що таку саму політику у відношенні до росіян, а також до російської меншости на Україні, як і до інших меншостей, проповідують також українські патріоти на рідних землях. Але рівночасно український народ мусить протиставитися і поборювати всіх носіїв російського імперіялізму, де вони не були б, як головних ворогів України, бо вони відмовляють нашому народові те право на державну незалежність, яке сьогодні вважається непорушною власністю кожного розвинутого народу.

4. Сучасний рух російських патріотів за політичні свободи є безперечно в інтересі українських визвольних прагнень. Навіть найменші досягнення в галузі політичних свобод в СРСР відкривають нові можливості для боротьби нашого народу також за національну незалежність. Проте ми мусимо бути свідомі, що отрута шовінізму в колах російських дисидентів творить для нас і інших неросіян серйозну небезпеку. Його треба поборювати вже сьогодні, передусім засобами роз'яснення і впливу на тих російських діячів, яких з українцями сьогодні еднає спільна доля боротьби. Їх треба перестерігати перед небезпеками такого курсу політики, бо він може в критичний момент звернути маси неросійських народів проти росіян.

5. У взаєминах між народами шовінізм одного народу породжує звичайно шовінізм другого. Одне і друге є ознакою серйозної хвороби народів. У наших взаєминах з росіянами явище українського шовінізму на ділі не існує. Цією недугою український народ не хворіє. Це добре. Але рівночасно він часто, впродовж своєї історії і сьогодні, хворів і хворіє недугою атрофії національного інстинкту самозбереження, патріотизму, національної гідности і гордості. А без зміцнення цих елементів національної духовости нам не буде під силу протиставитися хвилі воюючого російського імперіялізму. Це серйозна пересторога перед небезпеками, які загрожують нашій нації.

### Демократія і нація

#### ПРИЧИНОК

#### ДО СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ<sup>1</sup>

Євген Пизюро

Тему цієї статті можна окреслити так: як сталося і що призвело до того, що держава і нація так тісно спряглися в одну цілість, що феномен національності виявився верховним принципом легітимності в сучасній державі? Або, коли вжити негативної дефініції, питання, яке слід поставити, звучить: чому ті держави, слабкістю яких є недостатня ідентифікація з етнічними вартостями (а такими були і є імперії), зазнали в останні часи занепаду й загибелі? Інакше кажучи: чому дев'ятнадцяте та (як досі) двадцяте століття є тими періодами історії, в які етнічно-національний чинник, спираючися на динамічну політичну ідеологію націоналізму, довели нас до т. зв. національної держави? Мова тут про державу, яка щодо своїх кордонів має тенденцію наближатися до етнічних меж, а щодо своєї людської субстанції виявляє нахил перетворитися на моноетнічний політичний організм.

У пошуках за відповіддю на ці важливі питання я згідний з думкою тих, що вказали на демократію, як на той чинник, який найбільше спричинився до піднесення національності до найвищого принципу легітимності сьогочасної держави, і вважають демократію за головну причину виникнення національної держави, як основної форми політичної організації в теперішньому світі.<sup>2</sup> І коли розглядати відношення нації і націоналізму до демократії, я схиляюся до думки, що на певній стадії свого розвитку демократія зумовлює існування інтенсивного націоналізму. А втім, всупереч обставині, що ці дві дуже могутні сили наших часів у певній стадії свого зростання є разом якнайтісніше пов'язані, з другого боку, вони аж ніяк не споріднені духово і не сприяють одна одній. Навпаки, з поступом і поглибленням демократії напруження між цими двома політичними силами збільшується, інколи, може, до рівня гострого конфлікту. Крім того, я схи-

---

<sup>1</sup> Ця стаття є (з незначними змінами) перекладом англійської доповіді, яку автор читав на конференції Missouri American Political Association у листопаді 1969 року.

<sup>2</sup> Такий погляд у нашій політичній літературі відстоював Володимир Старосольський у студії «Теорія нації» (Відень, 1922). Він іде так далеко, що заперечує існування нації за переддемократичної доби.

льний думати, що демократія, у випадку рішучої перемоги над нацією, одночасно підкопує свою власну стійкість і застосувальність, та в цій обставині лежить, на мою думку, одна з головних — хоч ніяк не єдина — причина сучасної політичної кризи у західньому світі.

Така тема цієї статті. Деякі її тези — це протоптани стежки. Вони широко обговорювалися в політичній літературі. Але інші погляди, які висуває ця стаття, є скоріше нові і, може, навіть сміливі. Спонукою для мене не було виступати з статтею, яка мусіла б справити на читача враження накопиченням відважних і амбітних припущень і тез. Я далекий від таких мотивів. Проте будучи серйозно зацікавлений ходом світових подій і передумуючи їх, я, радше на мое здивування, прийшов до поданих тут висновків за допомогою застосування добре відомих у соціологічній літературі ідей Фердинанда Тенніса, його соціологічних понять *Gemeinschaft*, *Gesellschaft*, або, щоб скористуватися українською термінологією, введеною Володимиром Старосольським, — «спільнота» і «спілка».<sup>3</sup>

Тут ще одна заувага, заки перейти до властивої теми. Належне з'ясування цих важливих проблем вимагало б ґрунтовної студії. Довший есей, мабуть, не впорався б із завданням і, замість підвищити ясність, міг би привести до її зниження, натякаючи на додаткові проблеми, але їх не розв'язуючи. Вибираючи форму статті, я — за ціну певних недомовлень та тому ризику певних неясностей — вдамся до стислої і сухого викладу своїх думок. Почну їх із сумаричного з'ясування ключових концепцій соціологічної теорії Тенніса, себто від того, що являють собою *Gemeinschaft* — спільнота, *Gesellschaft* — спілка, як громадські формації. У їх застосуванні до розв'язки намічених проблем я дещо відхилиюся від поглядів або (що вірніше) виходжу поза межі поглядів самого Тенніса. Але в цьому я не перший; так робили й інші.

Згідно з соціологічними поглядами Тенніса, є тільки дві альтернативні (тобто перемінно діючі) форми людського спілкування, форми людських груп. Природа кожної громадської групи може бути класифікована або як «спільнота», або як «спілка». Вони відрізняються істотно одна від одної.

Першу, себто спільноту, з певними застереженнями, слід прирівняти до живого організму. Це може бути щось мале, наприклад, сім'я, або щось велике, наприклад, громада вірних якоїсь універсальної релігії. У спільноті особи, що на неї складаються, є так інтимно близькі і їх взаємна симпатія та спільна солідарність така сильна, що їх відданість спільноті, вимагає спонтанного і цілковитого зобов'язання з боку індивіда. В обмін за це індивіди є радше не податливі мікробові осамітнення і відчуженості. Існування спільноти не мо-

<sup>3</sup> *Ferdinand Toennies, Gemeinschaft und Gesellschaft* (існують різні видання різними мовами).

жна виправдати наявністю якогось специфічного інтересу, і не можна з'ясувати приналежності до неї індивідів рацією доцільності. Це соціальна група, яка виникла із спонтанної волі, існування якої не дається пояснити раціональним способом. Вона не може базуватися на власних, егоїстичних інтересах її членів. Навпаки, спільнота по своїй суті залишається вищою супроти індивідуального інтересу або мети. Індивід не має невід'ємних прав у відношенні до неї, бо його власне життя є в певному сенсі життям спільноти, себто передумовою його життя є існування даної спільноти. Поза нею індивід позбавлений свого основного буття. Але тому що воно так є, це не значить, що індивід поневолений спільнотою, або краще кажучи — що він почуває себе поневоленим нею. Спільнота може зазнати розпаду і знищення. Однак неможливо розв'язати її формальним актом; як довго вона ще існує, її членів не можна вимінити за будь-чим бажанням і заступити їх випадковими індивідами. Є це скоріш замкнута у своєму колі, всеосяжна громадська формація. Силою, яка удержує її та її внутрішній лад, є взаємна симпатія її членів, а не логічна рація, стихійна, а не свідомо воля.

З другого боку, спілка (*Gesellschaft*) є радше механічною соціальною формацією. Все таки це є таке природне людське угруповання, як і спільнота, та — за Теннісом — вона виникає шляхом неминучого процесу із спільноти. Спілка є типом громадського угруповання, члени якого первісно є незалежні один від одного і вільні. Вони об'єднуються спільно, щоб дбати про свої власні інтереси, які є раніші, ніж початки спілки. Існування спілки можна пояснити і виправдати її завданнями і цілями. Її раціональна доцільність виправдує її існування. Своєю чергою раціональність її підходу гарантує ефективність її здобутків. Її природа виникає з її організаційної форми та її цілей, і дезінтеграція її організації припиняє її існування. До того ж це є асоціація, яку можна розв'язати формальним актом, і її індивідуальні члени можуть змінитися, бо спілка не вимагає цілковитої відданості з боку людей. Наприклад, наукове товариство або комерційна корпорація; в обох випадках вірування, переконання, звички, життєвий стиль окремих членів не перешкоджають існуванню асоціації, як довго вони готові толерувати один одного в її межах. Спілка базується на погодженні інтересів і конвенансів. Членство в ній не є рівнозначне з змістом життя. Для індивіда вона є тільки одним із засобів для досягнення цілей його життя. Звідси спілка має тенденцію до соціальної атомізації індивідів та формалізації громадських відношень.

Спільнота є замкнутою громадською групою і має свої виразні межі. Спілка є відкрита і потенційно обмежена, вона може мати наміри охопити все людство. У межах спільноти норми моралі є в засаді санкціоновані релігією через віру, вірування і кредо. У випадку спілки норми моралі і поведінки є санкціоновані і громадською думкою, і самокритикою.

Для людської істоти в межах спільноти праця є змістом життя (як мистецька творчість для мистця), і людина, знаряддя і труд творять одну цілість (наприклад, традиційний хлібороб-селянин). У випадку спілки праця є засобом до життя і до здійснення особистих цілей і інтересів. Тут раціональний підхід знищує первісну злуку і поєднання трьох елементів: людини, знаряддя і праці (наприклад, сьогоденній індустрійній робітник).

Обидва Теннісові поняття треба розуміти, за соціологічними критеріями Макса Вебера, як т. зв. «ідеальні типи». Як наукові теореми вони є ясні і чіткі, і тому вони відрізняються ґрунтовно одне від одного у сфері чистої думки. Звідсіля в царині думки вони можуть служити як потужні засоби для пізнання і усвідомлення людської соціальної дійсності. Одначе соціальна дійсність є завжди чимось, що є більше за наукові концепції, за допомогою яких ми наближаємося до її пізнання. Тому ми не знаходимо чистих зразків спільноти і спілки в людському існуванні. Як правило, вони радше співіснують одна з одною. Кожна людська громада або угруповання є фактично поєднанням, звичайно незбалансованим, їх обох, спільноти і спілки, з перевагою одної над другою, часом до ступеня повної відсутності рівноваги між ними. Тоді тільки чиста наукова концепція однієї з цих двох соціальних формацій наближається до дійсності. Одначе така ситуація, коли одна формація виявляє тенденцію поглинути іншу, є, на мою думку, також стадією серйозної кризи.

Маючи цей перегляд Теннісових соціологічних понять за собою, я з свого боку хотів би висунути тезу, що її ґрунтовніша розробка становила б окрему тему. Вона така: всякий політичний лад, щоб бути стабільним, тривалим і певним себе, повинен посідати міцне коріння в одній, а не рівночасно в двох або більше рівнорядних верховних спільнотах. Держава може шукати і знайти це коріння в спільнотах, які різняться щодо свого характеру. Раз це може бути релігійна конгрегація — «еклезія», іншим разом національність, а ще іншим разом расова спільнота. Звідсіля, наприклад, запеклість релігійних війн у часи Реформації та заангажування в них тогочасних держав, а не лише Церков, треба також розглядати як одчайдушне зусилля тодішніх держав, щоб зберегти їх закорення в спільноті, що існувала в ті часи у вигляді релігійної гомогенної громади-Церкви. З другого боку, імперії, навіть коли вони існують довгий час, звичайно падають при першому серйозному потрясенні і майже без винятку — назавжди, не маючи здібности до самовідродження. Упадок Римської імперії, хоч довготривалий, був остаточний. Британська імперія, яка була важливим політичним фактором усього чверть століття тому, не має вигляду на відновлення в майбутньому. Злотованість імперій походить від влади центру і ефективности їхньої організації, а не від



наявності однієї, надрядної й охоплюючої все спільноти. З соціологічного погляду імперії є механічним зліпком кількох етнічних чи інших спільнот.

Зв'язок з спільнотою дає державі спромогу перетривати свої серйозні кризи і навіть реставрувати себе після свого упадку. З другого боку, коли її основою є анонімне суспільство типу «спілки», тоді її політичний лад буває звичайно нестійкий. Коли одначе людський елемент у державі являє собою дві (або й більше) подібні за своїм характером спільноти, порівняно однакової сили, тоді звичайно між ними виникає боротьба за здобуття виключного опанування держави однією з них. Пореформаційний принцип «*cuius regio, eius religio*» мав на меті запобігти цьому, і це йому не вдалося. З погляду свого управління держава являє собою радше раціонально подуману і сконструйовану організацію, яка здібна прямувати до раціонально розумілих цілей. Тому держава імпульсивно гравітує в напрямі «спілки» і може легко набути саме її характеру. З цієї причини держава потребує доповнити себе елементами «спільноти». Вона відчуває цю потребу сильніше, ніж інші громадсько-політичні формації, бо, диспонуючи суверенною владою, держава правно і фактично гарантує існування всякої внутрішньої і міжнародної асоціації чи організації.

Після цих теоретичних вступних тез переходжу до проблеми відношення демократії до національності і націоналізму. Чому ж тоді демократію слід уважати за головну причину піднесення національності до верховного принципу легітимності сучасної держави? Обмежуючися лапідарним ствердженням, можна відповісти так: демократія, щоб здійснити самоуправління народу, зараз же виключає можливість управління чужого народу над іншим. Всяке чуже управління є запереченням демократії, хоча сам брак його не є гарантією існування демократії.

Згідно з демократичним принципом, всі громадяни є вільні та рівні у своїх правах. Їхні етнічні, релігійні, інтелектуальні і маєткові різниці не повинні обмежувати їхніх прав на участь у громадсько-політичному житті. Тому що вони рівні і вільні, вони можуть не погоджуватися з поглядами інших громадян та вимогами уряду. Але потреба громадського життя вимагає об'єднаної дії, бо інакше все скінчилося б анархією. За демократичним принципом, кожную важливу політичну дію повинне попереджувати домовлення і узгодження поглядів громадян. Коли ж немає однозгідності, вирішальною має бути воля більшості. Але навіть воля більшості не має права порушувати громадських свобод і політичних прав меншості. Щоб забезпечити такий хід політичного процесу, обсадження головних урядів у державі відбувається шляхом загальних виборів. Дії уряду не повинні переступати меж, встановлених конституцією. Народне представництво, себто парламент, повсякчасно уточнює межі для

дозволеної дії правління. При допомозі такої політичної механіки дії уряду повинні бути у згоді з голосом громадської думки.

Саме тому можна б припускати, що демократичний принцип, опертий на рівності всіх громадян держави, повинен виявити дилему чужого правління недоречною. Теоретично демократичний лад повинен давати найкраще або принаймні сяк-так задовільне розв'язання питання щодо гармонійного співжиття багатьох національностей в одній державі. Одначе новітній політичний досвід доводить помилковість таких сподівань, і конкретні приклади на це є такі часті й добре відомі, що їх тут зайве було б наводити. Демократичний принцип, саме тому, що він спирається на вимогу громадянської рівності, вимагає вищої однорідності населення держави, ніж усякий інший принцип. На це вказав дуже виразно ще в двадцятих роках німецький дослідник К. Шмітт, стверджуючи, що демократичний принцип диктує до такої міри гомогенність людської субстанції в державі, що він не толерує навіть натяків на наявність чужоаякісних елементів.<sup>4</sup> Теоретично демократичний лад є проєктований для безликого суспільства, яке в першу чергу не знає етнічних різниць. Тому перед обличчям етнічної різнорідності демократія в основному не має успіху з тієї самої причини, з якої не мав успіху принцип «*сuius regio, eius religio*», бо обидва є нездатні запобігти боротьбі більш-менш рівнорядних спільнот за опанування держави.

Держави, в яких переміг принцип «народного суверенітету» і наступила перебудова політичних інституцій за цим принципом, — такі держави, щоб забезпечити злітованість їхньої соціальної структури, були змушені шукати за іншими, новими спільнотами, що могли б їм дати потрібну підтримку. Вони знайшли таку базу у модерній нації; тим більше тому, що раціоналізм, як і інші чинники, підірвав і знищив життєздатність старих релігійних спільнот. Коли віра обернулася на приватну справу індивідуальної совісти, релігія не могла вже довше породжувати чи втримувати живучість такого типу спільноти. Вік секуляризації вимагав секуляризованої спільноти як соціальної опори для політичного ладу. Національність є того роду громадською формацією, і тому вона могла дати бажану підпору модерній державі. Тому національність, піднесена до статусу верховної спільноти, доповнює державу, яка своєю природою й організаційною структурою наближається до явища спілки.

Висуваючи таку тезу, я далекий від того, щоб твердити, ніби національність народилася з приходом демократії на політичну арену, і не тверджу, що вияви націоналізму, національної виключности або національного гніту не були знані раніше. Ні, ніколи не існувало абстрактне людство, як

<sup>4</sup> *Carl Schmitt*, Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus. Мюнхен, 1928, стор. 13.

не існують, наприклад, абстрактні дерева. Кожне дерево є або дубом, або березою, або яблунею, або чимось іншим. Ситуація не є інакша з людськістю, і етнічні спільноти є, мабуть, так само старі, як людська раса. Не зважаючи на це, перед добою демократії звернення до національності, щоб надати легітимності державі, не було кінцеве. Як довго легітимність держави спиралася на династичний принцип, оснований на божественних правах, монархія дозволяла на співіснування кількох національностей в межах однієї держави, а одна національність могла бути розподілена між кількома державами. Австро-Угорська імперія, з одного боку, й Італія перед відродженням — з другого, могли б служити щодо цього за приклади. Але з скріпленням і прискіпленням росту демократії Австро-Угорська імперія зазнала неминучого упадку, а Італія досягла своєї державної єдності. Принцип «народної суверенності» привів одного дня до руху за національне самовизначення, який спричинив тотальну зміну в політичній конфігурації світу, перебудувавши в основному держави по лінії етнічних границь.

У висліді цього переформування принаймні західній політичний процес обертається довкола тріади: держава, національність і демократія. Виглядає так, що між ними існує всевладний зв'язок, і національність за посередництва демократії придбала для своїх послуг найсильнішу політичну організацію, озброєну суверенною владою, — державу. Вивінована таким першорядним політичним інструментом, національність стала спроможною посунути і дійсно посунула вперед реалізацію своїх інтересів і амбіцій.

Але як цей факт відбився на демократії? Панівна думка на Заході є схильна добачати у зв'язку демократії з національністю велику загрозу для демократичного ладу. Створилося враження, що власне демократія була завжди змушена платити тяжкі політичні рахунки за накинений їй союз з національністю і націоналізмом, вичерпуючи таким чином свої власні ресурси.

На мою думку, такий погляд є однобічний. Більш зрівноважений і безпристрасний підхід повинен привести нас до висновку, що відношення між демократією і нацією є незрівняно складніше: добрі послуги між ними і болочі шкоди є скоріше взаємні. Тому, коли час від часу демократія терпить тяжко від переборщень національності і нетолерантності та фанатизму націоналізму, то, з другого боку, вона також здобуває користь з союзу з національністю. Не маючи змоги розводитися широко над цією тезою, я знову покори- стуюся кількома прикладами, щоб її ілюструвати.

Джон Локк,<sup>5</sup> автор класичного прототипу демократич-

<sup>5</sup> Джон Локк виклав свою політичну доктрину головне в праці, відомій під заголовком: «Два трактати про громадський лад», невеликий за розміром, але незвичайно впливовій книжці, що появилася в 1690 році. Його політична доктрина належить до групи

ної теорії, був тієї думки, що суспільство можна будувати на людях, які дбають тільки про свою користь так довго, як кожний є готовий толерувати інших, але це — ми знаємо від нього — можливе тільки тоді, якщо людям дозволяється шукати багатств і успіхів. Поминаючи питання: «скільки було щасливців?», ми не потребуємо кликати Карла Маркса на свідка, щоб упевнитися, що вільна і необмежена гонитва за багатствами і успіхами може радше розділити людей, ніж їх об'єднати. Щоб досягти ефективного розв'язання цієї проблеми, демократія, як було сказано раніше, звернулася до принципу правління більшості. Кожного разу, коли є не однозгідність, а розбіжність у поглядах, більшість повинна дістати перевагу. А втім, щоб це панування більшості не виродилося в «тиранію більшості» над меншістю і щоб ця меншість була готова задоволитися ролю «льояльної опозиції», ці умови для чесного демократичного процесу зводяться нанівець кожного разу, коли вже немає елементарного взаємного довір'я і симпатії поміж громадянами, коли демократія не спирається на т. зв. «тиху згоду».<sup>6</sup> У таких випадках перебільшена віра в просту механіку загальних виборів, суверенність конституції й арбітраж парламента має сумнівну вартість, і демократичні політичні інституції, якщо вони переобтяжені вимогами і завданнями, не впоруються з ними. «Тиха згода», що спирається тільки на формально-правові регламенти і підтримується голою політичною силою більшості чи меншості,

т. зв. «суспільних договорів». Ця школа політичної філософії пояснює виникнення держави та основи правління, вдаючися до т. зв. «природного ладу», що являє собою передполітичний стан. У ньому держава і політична влада не існують. За поглядами Локка, в «природному стані» люди є вільні і рівні. Вони є в посіданні «невід'ємних прав». Тих прав ніхто не сміє їх позбавити. Найважливіші з них — це право на охорону життя, на свободу і на володіння майном. Але, за Локком, «природний лад» не є ідеальний, бо в ньому бракує об'єктивного арбітра, що справедливо розсуджував би конфлікти між одиницями. Щоб природний лад поліпшити, люди встановлюють договір, яким взаємно забезпечують собі права. Цим способом виникає потреба держави. Політична організація держави надає особливості громаді, яка в «природному ладі» складається з атомізованих одиниць. Тому що уряд є партнером договору, він зобов'язаний дотримуватися його постанов. Одиниці зриваються лише частини своїх прав, не більше, ніж потрібно для кращого забезпечення їх невідчужених прав державою. Головним завданням уряду є скріпити охорону природних прав і свобод поодиноких громадян. Коли уряд порушує цей свій обов'язок, громадяни мають право розв'язати договір, а як немає інших засобів, — то й шляхом революції проти уряду. Вони не ризикують усім, бо коли поवालать державне правління, повертаються у «природний лад», який — хоч не є ідеальний — все ж не є нестерпний.

<sup>6</sup> В англійській політичній літературі вживається на означення цього роду елементарної згоди терміну «consent». Наша політична термінологія, мабуть, не диспонує відповідним словом, яке віддало б вірно значення англійського «consent» у такому розумінні.

вже не є «згодою». Щоб бути постійно дієздатною, демократична метода потребує менше формального і більше спонтанного вкорінення. Можна взяти за правило, що рамці для цього постачає нація, яка в ім'я своїх вищих, загальних цінностей, інтересів і цілей примушує незгідливих індивідів, групи і класи толерувати одні одних, миритися одним з одними і не поборювати одні одних аж до неминучого кінця. Очевидним у цьому є радше те, що розум людський на який демократична теорія в першій мірі покладала всю надію, потребував доповнення якимось іншим, первіснішим зв'язком єдності, і саме нація прийшла на допомогу демократії.

Цей зв'язок єдності, приходячи від нації, здібний приносити постійно іншу, дуже важливу послугу демократичному принципіві. Тоді як піднесення нації до верховного принципу легітимності новітньої держави привело до самовизначення народів, розщеплювання імперій і переформування держав, цей самий принцип національного самовизначення поклав край демократичному самовизначенню. Демократія є позбавлена такого самообмеження. Демократичний лад є проєктований радше на випадкове гуртування людей. Мотивовані бажанням краще забезпечити невід'ємні права, первісно вільні і незалежні індивіди перетворюються на вищу колективну громаду за допомогою політичної організації, тобто держави. Отже за демократичною теорією кожне випадкове згуртування людей, яке бажає і вимагає самоуправління, в принципі має право організувати нову державу. Логічно кожна група людей, велика чи мала, розселена на великій чи малій території, може домагатися кожночасно виходу з більшої суспільности-держави, якщо її претенсії є висунені шляхом належної демократичної процедури. І я не знаходжу нічого в демократичній теорії, що могло б забороняти пошанування і визнання таких домагань, бо понадчасовими є тільки невід'ємні права індивідів, а не їх обов'язок належати до якоїсь суспільности-держави. Тож якщо одного дня — стажімо — населення Полісся, Тіролю або Фльоріди заявило б демократичним способом своє бажання покинути державу, до якої воно належить, в теоретичному арсеналі демократії немає жадного аргументу, чому таке бажання треба було б уважати за невинправдане, несприйнятне і недоречне. Властиво кажучи, всі вищенаведені приклади не є достатньо радикальні. Абстрагуючися від вимог реальної дійсности і оперуючи виключно логікою демократичного принципу, можна собі уявити, що кожна «Коломия» або «Полтава», кожне передмістя метрополії саме в ім'я демократичних свобод може себе самовизначити, себто може об'явити свій вихід з більшої державної формації і проголосити себе «незалежною республікою».

Тут знову, на мою думку, феномен нації приходить на допомогу демократичному принципіві і не допускає до атомізації держави в міріяд республік. Принцип «одна нація — одна держава» забороняє однопонаціональним співгромадянам

виходити з держави, господарем якої є їх власна нація. Тому докір, який ставиться національності, що застосування її принципу призвело б до політичної анархізації світу, тепер виглядає трохи інакше, коли ми не забуваємо, що потенційна анархізація держав в ім'я демократичного принципу могла б іти незрівняно далі, роблячи стабільність політичного ладу ілюзорною.

Тепер я підходжу до останньої проблеми. Пригадую, що ця теза міститься в тому, що чим ближче демократичний лад наближається до свого ідеального пляну (а під цим треба розуміти установлення пріоритету індивідуальних прав і свобод та їх найскрупулятнішу охорону), демократія щораз більше тратить свій зв'язок з нацією. А втім, всупереч популярним сьогодні поглядам, демократичний лад, який послаблює істотно свій зв'язок з національністю, не перетворюється на стабільнішу систему, але скоріше підупадає на силах і тратить почуття своєї певності. Тому що більшість моїх раніших міркувань стосується також цієї проблеми, я говоритиму про неї дуже коротко. Повернімося ще раз до теоретиків суспільного договору. Щодо цього професор Руперт Емерсон у книжці «Від імперії до нації» зробив таке зауваження: «Теоретики суспільного договору могли беззастережно прийняти як річ самозрозумілу, що раціональні істоти, які договірно установляли політичні зобов'язання й інституції, матимуть солідніший зв'язок між собою; але якщо вони так думали, вони здебільша забули про це сказати».<sup>7</sup>

Суть цієї зауваги Емерсона зводиться до наступного: теоретики суспільного договору були свідомі того, що сама раціональність інтересів і цілей індивідів не буде спроможна забезпечити стабільність суспільно-політичного ладу, і вони, хоч виразно про це й не сказали, все ж прийняли, що таку основу для ладу дасть приналежність громадян до одної скрісталізованої нації; що симпатії, уфундовані на національній свідомості, забезпечать краще об'єднання громадян, ніж спільні їм права й інтереси. До цієї тези Емерсона я хотів би додати, що якби логіка суспільного договору, а описля демократії диктувала посилення на націю, теоретики суспільного договору не «забули б сказати про це». Вони мали добре виправдання не згадувати національності, бо вони вважали за основну спонуку до громадського співжиття тільки раціональність людини. Вони вірили, що ця раціональність змусить людей шукати кращої охорони їхніх невід'ємних прав. Таким чином раціональність переносила пріоритет на невід'ємні права. Тому суспільний договір згодом встановлюється тільки між індивідами, а не між індивідами, з одного боку, і якимось вищим громадським колективом — з другого. Людські атоми, сказати б, об'єднуються механічно за допомогою скор-

<sup>7</sup> *Rupert Emerson, From Empire to Nation (Boston, 1962) стор. 217.*

ше раціонально запланованої і навмисне сконструйованої організації, тобто держави. Державна організація надає їм характеру особистості і здібності діяти як один колектив, хоч тільки в легальному, юридичному сенсі.<sup>8</sup> Коли їм цю державу відібрати, за логікою суспільного договору — люди обертаються знову на соціальні, ізольовані атоми. Політичні інституції, раціонально переформовані за демократичним планом, надають державі характеру спілки (*Gesellschaft*). Тоді потенційно держава повинна б перестати бути органічним об'єднанням. Вона повинна перетворитися не в верховну, але анонімну соціально-політичну установу — коротко т. зв. «естаблішмент», — щоб ужити цього сьогодні такого популярного терміну. Тоді державі треба б спиратися на безлику, національно індиферентну громадськість, члени якої можуть змінюватися, що означає, що спільнота (*Gemeinschaft*) у формі нації повинна зникнути. Тоді й лояльність громадянина до держави повинна виключно спиратися на те, як держава забезпечує його права і задоволяє його інтереси. Бо пріоритет належить індивідам і їх невід'ємним правам. На рахунок такої ситуації, до якої логічно повинна вести демократія, Освальд Шпенглер сказав колись таке: «Чи держава в новій формі спроможна втриматися серед інших держав, цим ніхто не морочить собі голови; чи вона забезпечує права — в цьому її вся суть».<sup>9</sup> Таким чином демократична держава (на додаток до багатьох інших чинників, перш усього секуляризму і раціоналізованої економіки, які посилюють цей процес) обертається на потужний інструмент, що точить і роз'їдає громадську базу у формі спільноти, себто націю. Бо існування злютованої нації є бар'єром до дальшого і ширшого утвердження невід'ємних прав індивідів. Виставлена на такий натиск, нація починає тратити свою самовпевненість і зв'язаність. Тоді на її місце приходять відчужені від національних цінностей громадянство, що з соціологічного боку набирає форми здекласованих і самотніх юрб. Річ зрозуміла, що «самотні юрби» не є спільнотою і опори державі вони дати не можуть. Таким чином демократичний лад, позбавляючи державу громадського вкорінення, яке служило йому за охоронний щит, підмиває свій власний фундамент. Демократичний принцип перетворюється по суті на чисто формальну методику не так для забезпечення, як зрівняння невід'ємних прав одиниць. А втім, йому може не пощастити в цій єдиній функції, бо методику, яку він диктує, можна вжити й для утвердження жадібних і ненажерливих егоїстичних людських апетитів, а не тільки для оборони індивідуальних прав. Тоді щораз голосніший заклик з домаганням ще більшої свободи може також обернутися на уявне виправдання, як оми-

<sup>8</sup> Володимир Старосольський, *Теорія нації*, стор. 77.

<sup>9</sup> *Oswald Spengler, Untergang des Abendlandes*. Мюнхен, 1922, том II, стор. 498.

нути трудних, але важливих питань: що є справедливе, а що несправедливе, що правильне, а що неправильне, що добре, а що зле, що гарне, а що погане. Тоді ця демократична метода є неспроможна навіть цензурувати знеславлювання сороміщкими словами по афішах і плякатах. А тоді правопорядок, а з ним культура і цивілізація опиняються під знаком великого запиту.

Гаetano Моска, італійський політичний мислитель з міжнародним ім'ям, одного разу саркастично зауважив, що демократичні інституції «можуть бути в стані витривати ще якийсь час, якщо наша уявна демократія не піддасться фатально своїй логіці, її найгіршому ворогові».<sup>10</sup> До цього можна скромно зауважити, що кожна політична система має свою власну логіку, яка її підтримує, але може також стати її «каменем преткновения».

---

<sup>10</sup> Цитовано за: *J. H. Meisel, The Myth of the Ruling Class*. АНН Арбор, 1962, стор. 52.



**Реабілітація «Жака фаталіста»**

*Дені Дідро. ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН. Повний текст у перекладі Івана Кошелівця. В-во «Сучасність», Мюнхен, 1970, 280 стор.*

Таким чином перекладний твір завжди є певною між-національною єдністю. Двоєдиним за своєю національністю.

О. Кундзіч, 3 перекладницького бльокнота.

«Жак фаталіст»... Дідро-бетрист... 18 вік... А це ще що? Чи не більш кінечним було б перекласти «Антимемуари» Андре Мальро, які за рік після публікації по-французьки «були вже на всіх культурних мовах світу» (як інформував нас сам перекладач «Жака фаталіста» Іван Кошелівець у дотепному есеї «Про те, без чого можна обійтися і що в культурі кінечне». Див. «Сучасність» за січень 1969).

Якщо ми помиляємося, коли отак бачимо, як наше читачтво сприймає появу рецензованої книжки, то кортить вчинити й другу помилку та поставити питання: чи існує у нас читач, який має час, апетит і вміння сконцентровано і своєчасно читати справді добрі книжки, маючи не лише замилювання до їх фабули, але й смак до стилю? (Наша т. зв. «вільна» преса взяла собі за звичку поминати мовчанкою нові книжкові появи). Маємо на оці такого читача, яким був Й. В. Гете. У листі до Мерке (квітень 1780) він писав:

«Мандрує тут рукопис Дідро „Jacques le Fataliste et son maître“, що є просто чудовий. Дуже пишний і великий обід, вельми розумно — справжня пожива богів — приготований і поданий. Я сів собі на місце такого Ваала і за шість годин без пе-

рерви проковтнув усі страви й додатки за порядком і задумом цього майстерного кухаря й частвувальника».

(Гете говорить про рукопис тому, що «Жак фаталіст» тоді ще не був надрукований. У ближчому колі Дідро виходив журнал „Correspondence littéraire“, який розсилано було європейським суверенам і як додаток до нього — рукописно розмножені літературні твори). Минуло півсотні літ, Гете став олімпійцем, клясиком світової літератури, але на висотах своєї слави не забув своєї першої зустрічі з «Жаком фаталістом». За рік до смерті, у березні 1831 року, у листі до Цельтера він писав:

«Дідро — це Дідро, виняткова індивідуальність. Хто прискіпується до нього чи його речей, той філістер, а таких легіони. Бо ці люди нічого не тямлять ні про Бога, ні про природу і неспроможні прийняти з вдячністю від собі подібних те, що неоціненно велике».

Заангажованість Гете в Дідро якось виключна, вона межує з залюбленістю: він назвав Дідро «первісним безподібним генієм», сам переклав на німецьку мову інший повістярський шедевр Дідро — «Племінник Рамо».

У нас, на Сході, знають і цінують Дідро дуже однобоко: го-

ловне як філософа й ідеолога руху просвітителів — підготовників Великої французької революції. Мистецька проза його, здається, не була популярна на Сході. Та в світовому контексті Гете зовсім не самотній у високій оцінці Дідро-белетриста. Історики літератури вважають «Жака фаталіста» найкращим твором мистецької прози Дені Дідро і Франції 18 віку, надають його повістям «понадисторичного значення», вбачають у них «великий запас життєвої сили», могутнє почуття природи, природне відчуття свого «я».

Порядком історичної анекдоти оповідають, що Дідро був у Петербурзі гостем Катерини II. Вона купила в письменника бібліотеку, але залишила її в розпорядженні Дідро, виплачуючи йому пенсію, як директорі бібліотеки. Проте, вони не зійшлися у поглядах на рабство чи свободу людини, і Дідро повернувся до Франції.

З самого початку «Жак фаталіст» заповідається як повість про мандри й пригоди двох персонажів: Жака і його пана. Та, викликавши передсмак розкішної авантури, автор зробив з неї тільки загальну сюжетну раму, а з героїв призму, в якій замахнулися десятки інших сюжетів, пригод і героїв, що кожний з них — як золоте самоцінне кільце в ланцюзі роману. Читач може досадувати на автора за втрату початкового сюжету і дещо розгубитись у калейдоскопі інших сюжетів. Даремно: бо «Жак» — книжка не для підземки чи автобуса. Тут кожний сюжет чи епізод — «річ у собі»; варті повної уваги філософські глибокі, формально досконалі афоризми, характеристики типів і ситуацій, невичерпний гумор, любовні пригоди (часом і без фігового листка), і, врешті-решт, ніби не навмисне виходить ши-

рока картина суспільства, позначеного розбещеністю, егоїзмом, беззмістовністю, дріб'язковістю суспільства, що готує собі кінець у вже не далекій тоді Французькій революції.

Стоп! Для хитрого майстра — усе це лише матеріал, формальний засіб для мистецької цілоти твору. Понад усім тут словесна майстерність, невичерпний віталізм людини, її уміння цінити й асимілювати життя у кожну його швидколетну мить, сприймати і те, «що записане там, угорі» (улюблений вислів Жака), і те, чого прагне звичайна грішна людина тут, унизу... Веселий галльський дух безсмертної Франції. Тут Дідро дуже національний, французький... і через це загальнолюдський.

Своїм життєрадісним ренесансовим духом звільненої від середньовіччя людини «Жак фаталіст і його пан» наче б нагадає нам «Декамерон» Боккаччо.

— Ти народився з запізненням на двоє чи троє століть, — каже пан до Жака.

— Ні, пане, я народився в свій час, як і всі люди, — відповів Жак.

І слушно, він понадчасовий.

Уйняти цей калейдоскоп сюжетів, блискавичні думки, людей, пригод засобами виробленої французької мови Дідро вдалося майстерно, з прецизною чіткістю відтінків думки, густої сітки зломів дій і перипетій. Як усе це віддати нашою мовою, що не мала свого абата Прево, Рабле, Вольтера? Це — виклик перекладачеві: досягти того, що О. Кундзіч назвав «двоединою національністю» перекладеного твору. Здається, Кошелівець відчув його, відчув потенційні «французькі можливості» української мови і постарався їх реалізувати. Може, в цьому головний подвиг

цієї праці Івана Кошелівця. Не в моїй компетенції говорити про коректність перекладу (для цього треба б знати мову оригіналу краще за перекладача). Треба надіятися, що діждемося тих, хто може це зробити (з нашої академічної молоді дехто вже багато років пильно вивчає французьку мову і літературу на місці, у Франції. Аби лише це поєднувалося з таким самим знанням і рідної, української мови). А втім, можна скласти деяке уявлення, порівнюючи український переклад, скажімо, з англійським. Складається враження, що Кошелівець перекладає не методом «буквалізму», а методом ідіом. Ідіоми — своєрідні вислови, що не надаються до буквального перекладу, треба шукати для них українські ідіоми. Переклад Кошелівця має багатий словник, українська мова його перекладу визначається гнучкістю, блиском у дотепях і афоризмах, ошадною точністю й ясністю опису. Вона нагадує мову прози Йогансена, Яновського, Підмогильного, які знали французьку мову і літературу. Підмогильний, як то інформує в післямові Іван Кошелівець, переклав був і видав головні прозові твори Дені Дідро, серед них був і «Жак фаталіст» (Харків, 1933) — остання праця Підмогильного. Незабаром переклад і самого перекладача було поліційно ліквідовано.

Але, видно, «так було записано там, угорі», щоб «Жак фа-

таліст» знову прийшов у нашу літературу. Цим разом волю Божу виконав Іван Кошелівець.

Принагідно не зайвим буде згадати й доробок Івана Кошелівця з інших ділянок, бодай назвати головні його праці:

1. «Панорама найновішої літератури в УРСР. Поезія, проза, критика». Упорядкування, вступна стаття і бібліографічні довідки Івана Кошелівця. В-во «Пролог», 1963, 368 стор.

2. «Сучасна література в УРСР». В-во «Пролог», 1964, 380 стор. Це суцільний літературно-критичний-історичний нарис української радянської літератури від початків до наших днів.

3. „Ukraina 1956—1968”. У серії «Документи» польського видавництва «Культура», Париж, 1969, 270 стор. Опрацювання і вступна стаття Івана Кошелівця. Переклад Юзефа Лободовського.

Навіть як не брати до уваги чисельних літературно-критичних статей Івана Кошелівця про сучасну українську радянську літературу, то вже ці три книги свідчать про нього, як головного у нас на еміграції фахового обсерватора і дослідника літературного процесу в УРСР. Поза тим Кошелівець виконав гори праці як засновник і редактор «Української літературної газети», квартальника «Сучасник» і журналу «Сучасність».

Юрій Лавріненко

## Поезії Безруча в українському перекладі

Петр Безруч, *СІЛЕЗЬКІ ПІСНІ. Поезії. Переклади з чеської Г. Кочура, В. Житника, М. Лукаша. Видавництво художньої літератури, Київ, 1970.*

Петро Безруч нагадуватиме українцям у багато дечому Шевченка. За справжнім прізвиськом Антонін Вашек (1867—

1958), уродженець чеської Сілезії, Петр Безруч відчув повністю глибину кривди та лиха, що їх заподіяли його народові

чужоземні окупанти. Перша збірка його поезій «Сілезькі пісні» зараз же після її появи стала справжньою народною книгою. Петра Безруча назвали «бардом Сілезії». За своїм змістом ця збірка подібного значення, як Шевченків «Кобзар». В одному з характерних для неї віршів автор проголошує:

Що має в серці простий люд  
з Остри, Одри — звідусюд,  
те я — серед усіх найгір-  
ший —  
хотів сказати у вбогім вірші.

Тихий і скромний, ховаючися довго за псевдонімом, Безруч стає одним з найпопулярніших поетів Чехії. За Австро-Угорщини він не раз потрапляв на лаву підсудних. Гітлерівський режим заборонив друк і поширення його творів.

Переклади Кочура, Житника і Лукаша у київському виданні поезій Безруча дорівнюють оригіналові. Подекуди трапляються огріхи у не цілком докладній передачі значення чеських слів, подібних за своїм звучанням до українських. До

збірки включено велику більшість «Сілезьких пісень».

Читач, який знає творчість Безруча в оригіналі, зверне увагу на таку подробицю: у збірці Безруча є три поезії п. н. «Калина» — I, II, III. У виданій у Києві збірці перекладів знаходимо тільки дві. Здається, що перекладач поплутав вірші з цього триптиху: «Калину III» подав, як «Калину II», а «Калину II» вилучив. Проте, прочитавши чеський оригінал Безручового вірша «Калина II», можна догадатися, чому так сталося. У Безруча «Калина II» починається такими словами (у нашому прозовому перекладі): «На гробах козацьких, на курганах, на могилах у степу широкому, де полягли козакки-молодці під списами москалів, татар, злющії Польщі — трьох катів вільної України — ти стоїш...»

Страх перекладачів і холуйство малограмотних цензорів спричинилися, мабуть, до того, що переклад цього вірша не запропоновано українському під-яремному читачеві.

Я. К.

## Українська література в довіднику Пінгвіна

Хоч із запізненням, варто відзначити появу другого тому «Супутника Пінгвіна у літературу» (*The Penguin Companion to Literature*), який появилися за редакцією Ентоні Торлбі в Лондоні в 1969 році. Серія Пінгвіна відома в світі не тільки своїми популярними виданнями, але й науковими довідниками. «Супутник у літературу» це в дійсності 900-сторінкова енциклопедія європейської літератури. У ній, чи не вперше в історії англійської бібліографії, подано докладні відомості про українську літературу. Крім довшого історичного огляду Віктора Свободи з лондонського універ-

ситету, у довіднику вміщено двадцять дві короткі характеристики про поодиноких поетів і письменників (Котляревського, Квітку-Основ'яненка, Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, Франка, Кобилянську, Коцюбинського, Стефаніка, Лесю Українку, Олеся, Винниченка, Вишню, Тичину, М. Куліша, Хвильового, Рильського, Сосюру, Бажана, Корнійчука і Гончара). Можна б, очевидно, оспорювати тут і там сам вибір письменників (чому Нечуй-Левицький, а не Мирний, чому Сосюра, а не Зеров?), але в основному така критика дає мало користі. Го-

ловне, що в даних характеристиках, написаних Свободою, є стислі найважливіші дані про цих письменників. Щоправда, деколи можна не погоджуватися з характеристикою творчості (наприклад, про Стефаніка як співця «селянської недолі» чи Корнійчука як майстра «романтичного патосу»), але в більшості окреслення є дуже влучні. Великою допомогою для чи-

тача є додана до кожної характеристики письменника бібліографія книжкової і журнальної літератури. У порівнянні з іншими слов'янськими літературами вражає тут мала кількість англійських перекладів з української літератури. Та все таки початок того, щоб «вивести нашу літературу на широкий світовий форум», — зроблено. *Юрій Луцький*

## Профіль України

*EIN BRUNNEN FÜR DURSTIGE und andere ukrainische Erzählungen. Auswahl und Übersetzung Anna-Halja Horbatsch. Bücherreihe Geistige Begegnungen des Instituts für Auslandsbeziehungen, Bd. XXVII. Horst Erdmann Verlag, Stuttgart, 1970, 412 S.*

*КРИНИЦЯ ДЛЯ СПРАГЛИХ та інші українські оповідання. Вибір і переклад Анни Галі Горбач. Серія «Духові зустрічі» Інституту для закордонних зв'язків, том 27. Вид-во Горста Ермманна, Штутгарт, 1970, 412 стор.*

Антологія літератури завжди проявляє саму природу мистецтва слова, його силу й значення. Крім того, вона нашттовхує читача на роздум над властивостями, над почерком даної літератури. Антологія ж української прози чужою мовою, у даному випадку німецькою, збуджує додаткові зацікавлення українців: як «звучить» наша література в перекладі, як її сприймуть люди іншої культури?

В антології, що її склала Анна Галія Горбач, панує впевненість уже цілком зрілого й досвідченого перекладача. До неї не потрапили деякі з наших відомих і найвідоміших прозаїків, не потрапили й сподівані в такому разі твори, навіть певні теми, проте книжка від того стала ще цільнішою, чіткіше підкреслила авторове бачення чи наголошення українського світу.

У книзі принаймні двічі відчутно прогалини, наприклад, після В. Стефаніка й М. Черемшини, перед Смоличем і О.

Довженком, або — після Л. Первомайського, перед В. Шевчуком, Є. Гуцалом, І. Драчем. Можна було б думати, що тут знайдеться місце для Головкової новелі чи для уривка (з ранньої редакції, звичайно) з «Роману Міжгір'я» І. Ле. Так от «запропоновані» твори легко й самозрозуміло вписалися б у цю антологію, в цей «профіль України», але що нового дали б вони німецькому читачеві? Трішки барви додала б екзотична рисочка з роману І. Ле?

Бо в цілому в антології А. Г. Горбач передано те найголовніше, що характерне для нашої прози нашого часу, зокрема її глибокий ліризм. У книзі відчувається правдивість пропорцій нашої літератури: перевага селянської теми, нахил до своєрідного пантеїзму, незрівнянне тепло в описах дитинства. Не дарма рука перекладача потягнулася до творів наскрізь національних і, згідно з «нашими пропорціями», тільки зачепила речі з міського життя, зі світу «змішаного», інтернаціонально-

го. Наприклад, з В. Підмогильного взято до антології оповідання «Іван Босій», а не уривок з «Міста» чи з роману про часи українізації у Києві «Невеличка драма».

Книга вражає чіткістю епох у нашій літературі. Початок її — оповідання В. Винниченка з життя провінційної інтелігенції дореволюційного часу «Тамемність», слідом за ним пішли роки партизанського руху на Україні: «Подвійне коло» Ю. Яновського й «Соломський яр» М. Хвильового. Та справжнім осердям книги є шедевр О. Довженка «Зачарована Десна». Цей твір навіть німецький читач сприйме не лише як чудо мистецтва і як вікно в дійсно український світ, а також як варіант знайомих йому вже здавна картин М. Гоголя й навіть В. Короленка. Широко представлена в книзі проза шестидесятих років: В. Шевчук, Є. Гуцало, І. Драч, Л. Костенко, В. Дрозд, Г. Тютюнник. Власне, обидва Тютюнники — Григорій і Григір. Новела останнього з книги «Зав'язь» (1966), заключена річ, остання нота антології, надзвичайно пронизлива: хлопчик пам'ятає свого мобілізованого на війну батька й розуміє материну зраду, її любов до одруженого чоловіка.

Переклади А. Г. Горбач висо-

кої мовної культури й одноразово надзвичайно легкі до читання. Часом перекладач обережно наближує текст до німецького читача, наприклад, у новелі С. Васильченка «Приблуда» вона пояснила йому українську міру ваги пуд. А. Г. Горбач тонкий і талановитий стиліст. А її вступ до книжки знайомить німців з історією України та з історією її літератури. Бо в наш час кожен з німецьких критиків і рецензентів, не тільки кожен з німецьких читачів, наче відкривають Україну. Ще багато води витече до Чорного моря, доки читачам Заходу, зокрема Німеччини, стане незручно признаватися в необізнаності з письменством другої з слов'янських націй.

Генеральний секретар Інституту зв'язку з закордоном д-р М. Рес згадав у передмові до антології, поперше, що німецький читач дев'ятнадцятого сторіччя більше знав про Україну, ніж сучасний, подруге, що виданню цього, двадцять сьомого, тому з серії «Книги духової зустрічі» допоміг секретар СПУ В. Коротич.

Проза українських письменників емігрантів тут не представлена. За одним винятком — В. Винниченка.

Ол. Із.

## Українська казка мандрує в світ

ZLATÝ STŘEVÍČEK. *Ukrajinské lidové pohádky, přeložila Ludmila Zilinská. Praha 1970.*

ЗОЛОТИЙ ЧЕРЕВИЧОК. *Українські народні казки в перекладі Людмили Зілінської. Прага 1970.*

На початку 1970 року появилася в Празі збірка українських народних казок у чеському перекладі Людмили Зілінської. Видання призначене для дітей та дорослих. Мірослав Ваша, що в 1965 році ілюстрував казки Л. Зілінської про чортів

(«Як чорти на світі вигинули», — що їх авторка написала на підставі українського фольклорного матеріалу), створив і цього разу з відчуттям українського національного характеру дотепну модерну ілюстрацію, що своєю привабливістю

може задоволити й найбільш вибагливого читача.

Віршові партії казок перекладали відомі майстри, що перекладали також модерну українську лірику, Марія Марчанова та Ярослав Кабічек. Збірка Л. Зілинської містить 41 казку переважно «клясичного» репертуару, при чому різні цикли однаково добре представлені. Збірку відкриває ряд казок про тварин («Солом'яний бичок», «Пан Коцький», «Лисичка, котик та півник», «Коза-дереза» та інші). Далі йдуть казки фантастично-пригодницького характеру («Про сімох братів гайворонів», «Як залізний вовк королевича з королівною одружив», «Молодильна вода»), героїчного («Кирило Кожум'яка», «Івасик Телесик») та соціально-побутового характеру («Про Правду і Кривду», «Про злидні»), врешті, збірка кінчається кількома анекдотами та небилицями («Заяче сало» та інші).

Л. Зілинська зуміла добре віддати ритмізовану прозу, індивідуалізовану мову, насичену народними дотепами та жартами, що так влучно відтворюють український національний характер і надають казкам багато кольоритності. Пристосовано до чеського фолклору передані вірші з свого боку надають казкам співучости й легкості.

Сам вибір зраджує добрий смак і обізнаність з матеріалом, він дає репрезентативний перекий нашої багатой казкової скарбниці, яку міжнародні

дослідники (Ю. Клижановський) уважають одною з найбагатших в Європі за мотивами і їх кількістю. Українська казка, як відомо, відзначається багатою алегоричністю, що надає їй глибокої філософічності. Факт, що українська казка зуміла перейти границі національного довкілля і стала власністю етнічних груп, які жили на українському терені, підтверджений наявністю варіантів українських казок у німецьких народних казках, що їх Альфред Камманн записав від німців, переселених на Захід з Басарабії та України.\* Ми тут зустрінемо і дурного Івана, що робив все навиворіт, і дурну жінку, що її чоловік покидає і йде шукати більшої дурноти в світі, козу-дерезу та селянина, що перехитрює чортів. Що українська казка поволі стає приступною і німецькому читачеві, про це говорить поява двох окремих видань українських народних казок у Східному Берліні (Ukrainische Volksmärchen, 1955; Die Sonnengose, 1966). На 1971 рік (східно-) Німецька академія наук заповіла німецькомовне видання закарпатських народних казок на підставі збірки фолклориста П. Лінтура.

На жаль, ми не мали можливості ближче познайомитися з англійськими виданнями українських народних казок, але маємо підстави вірити, що українська казка поволі здобуває собі належне місце і серед інших народів світу.

А. Г. Г.

\* Alfred Cammann, Deutsche Volksmärchen aus Rußland und Rumänien (Bessarabien, Dobrudscha, Siebenbürgen, Ukraine, Krim, Mittelasien). Göttingen, 1967.

## Зміст:

### ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Григорій Чубай*. Відшукування Причетного (поема).
- 15 *Олекса Ізарський*. Київ (роман — V).
- 44 *Ліда Палій*. Чотири поезії.
- 47 *Яків Гніздовський*. Із записника.

### ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 54 *Григорій Костюк*. Теорія і дійсність (II).
- 75 Причинки до історії української дипломатії в 1917—21 роках (IV). (Насвітлення Євмена Лукасевича — закінчення).

### НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 93 *Ярослав Галицький*. Українці в Канаді та їхнє майбутнє.
- 100 *Мирослав Прокоп*. Ще про «Програму демократичного руху Радянського Союзу» і про «російську націю».

### СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

- 108 *Євген Пизюр*. Демократія і нація.

### РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 119 Реабілітація «Жака фаталіста» (*Юрій Лавріненко*) — Поезії Безруча в українському перекладі (*Я. К.*) — Українська література в довіднику Пінгвіна (*Юрій Луцький*) — Профіль Українці (*Ол. Із.*) — Українська казка мандрує в світ (*А. Г. Г.*).



У видавництві «Сучасність» вийшла друком книжка:

**ДЕНІ ДІДРО**

**ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН**

*Повний текст у перекладі Івана Кошелівця*

Роман про любов і надзвичайні пригоди двох мандрівників, які їхали невідомо звідки й невідомо куди, не знаючи мети своєї подорожі.

Роман має 280 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада й США: 4 дол.

Німеччина: 15 НМ.

В інших країнах рівновартість 4 доларів.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

---

Вийшли з друку два томи

**АНТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ**

**КООРДИНАТИ**

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опушту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

Окремими книжковими виданнями появилися,  
друковані в журналі «Сучасність», повісті

Олекси Ізарського

**РАНОК**  
**ВІКТОР І ЛЯЛЯ**  
**ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ**

Перша книжка має 151 стор.; друга — 135 стор.; третя — 127 стор.

Ціна: 7,— нім. марок або 2,— амер. дол. за одну книжку;  
в інших країнах — у валюті, перерахованій на долляри.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва.

---

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку  
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася  
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

**ДО ХВИЛІ**

**Що діється на Україні і з Україною**  
Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний план відродження єдиної і неділимой Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation  
875 West End Ave.  
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

## Адреси наших представників

**Австралія:** „Library & Book Supply“  
16 a Prospect Street  
Glenroy, W. 9, Vic.

**Аргентина:** Cooperativa de Credito  
„Renacimiento“  
(para „Suchasnist“)  
Maza 144  
Buenos Aires

**Велико-  
Британія:** 'S. Wasylko  
4, The Hollows  
Wilford  
Nottingham, NG11 7FJ

**Канада:** I. Eliashevsky  
118 Medland St.  
Toronto 165, Ont.

**США:** G. Lopatynski  
875 West End Ave.  
Apt. 14 B  
New York, N. Y. 10025

**Швейцарія:** Dr. Roman Prokop  
alte Landstrasse 22  
8803 Rüschnikon

**Швеція:** Kyrylo Harbar  
Box 62  
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

## УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

|           | одно число: | річно:         |
|-----------|-------------|----------------|
| Австралія | 0.80        | 8.40 дол.      |
| Австрія   | 24.—        | 240.— шил.     |
| Англія    | 0:7:0       | 3:12:0 фун.    |
| Аргентина | 1.50        | 15.— пез.      |
| Бельгія   | 50.—        | 500.— бфр.     |
| Бразилія  | 1.50        | 15.— н. круз.  |
| Венесуела | 1.20        | 12.— ам. дол.  |
| Голляндія | 3.50        | 36.— гул.      |
| Канада    | 1.30        | 13.— кан. дол. |
| Німеччина | 3.50        | 36.— нм        |
| США       | 1.20        | 12.— ам. дол.  |
| Франція   | 5.—         | 50.— ффр.      |
| Швейцарія | 4.—         | 40.— шфр.      |

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

### Адреси для виплат:

Ukrainische Gesellschaft  
für Auslandsstudien e. V.  
8 München 2, Karlsplatz 8/III  
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.  
8 München 2, Promenadeplatz  
Kto Nr.: 22/20457  
Postscheckkonto: PSchA München  
Kto Nr.: 22278

## ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

У серії «Суспільно-політична бібліотека» появились:  
ч. 7 (26) — Документи ч. 5

## УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІД СУДОМ КІБ

Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка,  
Б. Гориня та ін.

На зміст книжки складаються такі розділи: Справа Вячеслава Чорновола — Справа Михайла Масютка — Справа Михайла Озерного — Справи Ярослава Геврича, Івана Геля та Ярослави Менкуш — Справа Михайла Гориня — Справа Святослава Караванського — Звернення представників громадськості України — Приклади адміністративного переслідування за переконання — Додатки.

Книжка має 252 стор. Ціна — 4,90 ам. дол. у картоновій оправі, 5,90 ам. дол. у полотняній або відповідно в іншій валюті.

---

ч. 6 (25)

Анатоль Камінський

## ЗА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

*Передмова Мирослава Прокопа*

Книжка має 136 стор. Ціна — 2,50 ам. дол. або відповідно в іншій валюті.

Обидві книжки можна замовляти безпосередньо в нашому видавництві, у його представників в окремих країнах або в усіх українських книгарнях.